*Turkish Studies* - *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
*Volume 6/1 Winter 2011, p. 323-359, TURKEY*

# TATAR TÜRKÇESİNDE FONETİK VE MORFOLOJİK DEĞİŞİKLİKLER*

*G. X. KUDAŞEV*

*Çev. Ercan ALKAYA***

## ÖZET

Fizikçi bir bilim adamı olan G. X. Kudaşev tarafından yazılan bu makalede fiziğin temel kurallarından "en az çaba" yasası ele alınmıştır. Yazar, doğadaki her iş için belli miktarda bir enerji ve zaman harcandığını belirterek canlı türlerinin de mümkün olduğu kadar enerji ve zamandan tasarruf etme eğilimi içinde olduklarını kaydetmiştir.

Makalede dildeki her değişikliğin temelinde "en az çaba yasası" olduğu görüşü ortaya konulmuş ve bu bağlamda Tatar Türkçesinde tarihî süreçte meydana gelen ses ve şekil değişiklikleri en az çaba yasası temelinde izah edilmiş; hem tarihî metinlerden hem de günümüz Tatar Türkçesinden örnekler verilerek meydana gelen değişiklikler art zamanlı olarak ortaya konulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Tatar Türkçesi, Türk lehçeleri, en az çaba yasası, Eski Türk dili, fonetik, morfoloji, ses değişmesi.

# PHONETIC AND MORPHOLOGICAL CHANGES IN TATAR TURKISH

## ABSTRACT

In this article written by G. X. Kudaşev, a scientist on physics, "least-effort principle" was investigated. The author states that a certain amount of energy and time is spent for every activity in the nature, and therefore he points out that all living species tend to save up energy and time as much as they can.

In the article, it is underlined that "least-effort principle" can be seen in every change in language and in this context; changes in phonemes and morphemes in Tatar Turkish were explained in the framework of "least-effort principle", and the changes were specified diachronically by giving examples both from historical texts and today's Tatar Turkish.

**Key Words:** Tatar Turkish, Turkish dialects, least-effort principle, Old Turkish language, phonetics, morphology, phonetic change.

Zamanla her dil değişir. Dilin söz varlığıyla birlikte yapısı da çeşitli değişikliklere uğrar. Bu değişimlerde çeşitli unsurlar rol oynar.

Dillerdeki çeşitli değişiklikleri doğuran önemli unsurlardan birisi hiç şüphesiz tarihî, sosyal faktörlerdir. Tarihî, sosyal faktörlerin özelliklerinden biri, onların dillere olan etkilerinin iki yönlü olmasındadır. Herhangi bir halkın başından geçen tarihî olaylar, hayatındaki sosyal değişmeler bir taraftan bu halkın dilini ileriye, olgunlaşmaya götürürken, diğer taraftan aynı faktörlerin bu halkın dilinin olgunlaşmasını engelleyip, onu geriye götürmesi, bütünüyle ortadan kaldırması da mümkündür. Tarih sayfalarında bu türlü görünüşler çoktur.

---

* Bu yazı, A. K. Timårgalin editörlüğünde hazırlanan ve çeşitli yazarlara ait makalelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan "**åzlenüler, Uylanular, Tabışlar,** TKN, Kazan 1989, 296 s." adlı eserde yer alan "Tatar Tålånde Fonetik hem Morfologik Üzgeråşler" (s. 249-294) başlıklı makalenin Türkiye Türkçesine aktarılmış şeklidir.

** Doç. Dr., Fırat Ü. Eğitim Fak. Türkçe Eğt. Böl. El-mek: ealkaya16@gmail.com

Tarihe göz atılırsa, dillerin değişmesinde, onların yaşamasında yalnızca tek yönlü etki edici, devamlı ileriye, olgunlaşmaya doğru götüren faktörlerin olduğu da açıkça görünür. Meselâ, gayet ağır şartlara rağmen eski Türk dili ve eski edebî dilimiz ileriye giderken duraklamamış, olgunlaşmasını devam ettirmiştir.

Şimdiki edebî dilimize gelirsek, bu durumun devamını ayrıca açıkça görürüz.

Çar hükûmetinin, gericilerin ve diğer karşı güçlerin kültürümüzün gelişmesine, edebi dilimizin ileriye gitmesine engel çıkarmalarına rağmen, Tatar halkında ileriye gidiş, edebî dilimizin olgunlaşmaya başlaması devam etmektedir. Bu devirde Tukay ve kalemdaşları tarafından halkın anlamadığı dilden halkın anlayacağı dile kesin bir dönüş yapılır.

Bilindiği gibi, halka hizmet dileğiyle yanıp tutuşan Tukay, 1. Rus ihtilalinin elverdiği imkânlardan faydalanarak, halkın anlamadığı, karışık dille bazı şiirler yazar. Biz, onun 1906 yılının başlarında "Elasrü'l-Cedid" dergisinde basılan "Gölümåñ Bakçasında (Gülümün Bahçesinde)" başlıklı şiirinden iki beyit veriyoruz:

Borıngı uykularnı döşånüben ulalım nadim;

Terekkıy ve tegali yullarına ulalım kadim...

Bahazim defteråne yazmasınlar båznå dewletler;

Texerråk itmeliyåz, küsteråb xaslet ve sawletler.

(Bugünkü Tatar Türkçesine) çevirisi:

ålåk yoklap ütkergenåbåznå añlıyk ta ükånik;

Progress hem küterålåş yullarına atlap ütik.

Båznå dewletler xayvan sanamasınnar dip,

Kıyu hem batır revåşte alga xereket itik.

*"Eski uykularımızı düşünerek pişman olalım;*

*İlerleme ve yükselme yollarını atlayıp geçelim...*

*Bizi, devletler hayvan saymasınlar diye,*

*Cesur ve kahramanca ileriye atılalım"*

Bu örnekte biz kültürel gelişimimize engel olan karşı güçlerin edebî dilimize etkisinin gayet güçlü olduğunu görüyoruz.

Tukay'ın sezgili yüreği, bu dilin halkını aydınlatmak, ışığa, bilgiye çağırmak için yetersiz olduğunu çabucak sezer. Bu şiirini yazdıktan sonra, çok geçmez, halkın anlayacağı saf Tatar Türkçesiyle yazılan:

Kış, buran, salkın hava, yafrak kaderlå kar töşe,

Cil kuwa karnı, haman kar "töşem" dip tartışa.

*"Kış, boran, soğuk hava, yaprak iriliğinde kar düşüyor,*

*Yel kovuyor karı, kar hep "düşeyim" diye çekişiyor.*

beyiti ile başlayan Tukay'ın "Tålençå (Dilenci)" şiiri basılır.

Kısa zaman içinde edebî dilimizin geçirdiği bu keskin değişim, kültürümüzün gelişimini hızlandıran olaylardan sayılmalıdır.

Bu olaydan sonra, edebî dilimizde "halkçılık" büyük güç kazanır, edebî dilimiz sağlam adımlarla ileriye gider. Halkın anlayacağı dilde bilimsel eserler, pek çok edebî eser yazılır. Bu devirde Fatih Emirhan, Aliesgar Kamal, Mecit Gafuri, Alimcan İbrahimov, Şerif Kamal gibi usta edipler edebiyat dünyasına ayak basarlar. Tarihimizin bu dönemi "Tukay Devri" diye adlandırılır.

Ben, fiziğin temel kurallarından olan "en az çaba yasası"nın dilleri evrim yolu ile olgunlaşmaya götüren faktörlerden biri ve en önemlisi olması gerektiği sonucuna ulaştım ve bu kuralın kullanılmasının edebî dilimizde görülen değişmelerin ince sırlarını açmasına imkân tanıdığını gördüm

"En az çaba yasası" aşağıdaki gibi ifade edilir: Tabiattaki her süreç için "çaba"nın en az düzeyde olmasıdır.

Bu ifadedeki "çaba" sözü süreç işlerken sarf edilen enerji ve zamanın birbiriyle olan ilgisini anlatır.

En az çaba yasasını göz önüne getirmek için insanların çalışma sürecine dikkat edelim. İnsanlar, iş yaparken kendileri tarafından sarf edilen enerji ve zamanın miktarını, enerji ve zamanın toplamını, harcadıkları çabayı eksiltmeyi arzu ederler.

Meselâ, toprak kazan kişi daima keskin ve iyi saplanan kürek ile çalışmak ister. Böyle bir kürek ile çalıştığında işi daha çabuk biter ve daha az enerji sarf etmiş olur. Bir başka deyişle, sarf edilen enerji ve zamanın toplamında iş en aza iner. Yine şöyle bir örnek daha verebiliriz: Benim, iş için A köyünden B köyüne gitmem gerekiyor. Oraya gitmek için, şekilde görüldüğü gibi, iki yol var.

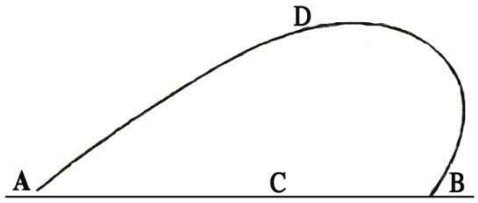


Yolların niteliği aynı: İkisi de dümdüz, ikisine de güzel asfalt serilmiş. Fakat ACB yolu ADB yolundan çok daha kısa. Doğaldır ki, ben ACB yolundan giderim, bu yoldan gittiğimde daha az enerji ve zaman harcamış olurum. Bu durumda da çaba en az seviyede olur.

İnsanoğlunun ileri gitmesi, bilim ve teknik ile donanma yolunda insanların enerji ve zamanı daha az sarf etme istekleri, yani en az çaba yasası kuralınca gayret etmeleri önemli bir faktör olarak rol oynar. Meselâ, Sovyetler Birliği'nde üretimin ve imal edilen ürünlerin miktarının

artması, kaliteyi artırmayı teşvik eden çeşitli gerçekçi metotlar, ülkemizdeki emekçilerin enerji ve zamanı daha az sarf edip daha çok sonuç almayı istemeleri vasıtasıyla ortaya çıkmıştır.

Süreli yayınlarımızda, yine parti ve hükûmetimizin kararlarında sıklıkla: "Az güç harcayıp, kısa zaman içinde ülkemize gerekli ürünleri daha çok almalıyız!" şeklinde sloganlarla karşılaşırız. Verilen örnekte "güç" sözünün "enerji" anlamında kullanıldığını dikkate alırsak, bu sloganlarda biz, halka anlaşılır dille söylenen en az çaba yasasının ifadesini buluruz. Böylece, parti ve hükûmetimiz tarafından gerçekleştirilen birçok faaliyette en az çaba yasasının tezahürünü açıkça görürüz.

En az çaba yasasının yansıması doğada da açık bir şekilde gözlenir. Meselâ, uzak yerlere uçup giden yaban kazları ve diğer büyük kuşlar ikiye ayrılıp yan yana aynı hizada ip gibi dizilerek uçarlar. Birbirleri ardınca dizilip, arkadakiler öndekilere siper olurlar.

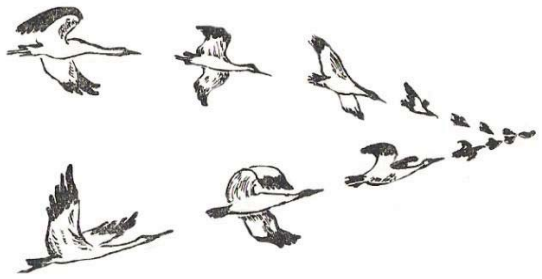

Hepsi kanatlarını aynı anda kaldırırlar, aynı anda indirirler. Kuşların bu uçuşu onlara hava basıncını (karşılığını) daha kolay yenmelerine imkân tanır. Sonuçta çaba daha az olur. Kuşların ip gibi dizilip uçmaları sayesinde meydana gelen hava akımının yönelişi grubun başındaki kuşun da uçuşunu kolaylaştırır.

Yukarıda gösterilen örneklerden göründüğü gibi, hayatın çeşitli alanlarında, doğada en az çaba yasasının yansıması her zaman görülür, yani bu yasanın doğadaki evrensel kanunlardan biri olduğu ortaya çıkar.

Yukarıda insanların çalışırken, enerji ve zamanı daha az harcamaya, işi azaltmaya gayret ettiklerini görmüştük. İnsanların konuşmaları da bir iştir. Başka işler yapılırken olduğu gibi konuşurken de enerji ve zaman harcanır. İnsanlar, çalıştıklarında olduğu gibi en az çaba yasası temelinde konuşmak için harcanacak enerji ve zamanı azaltmaya, işi küçültmeye gayret ederler. İnsanlardaki bu istek ve gayret, dillerin yapısındaki değişimleri doğurur ve dilleri gelişmeye götüren güçlü bir faktör olur.

R. A. Budagov, dillerin gelişmesi, değişmesi süreciyle ilgili olarak: *"Konuşan kişilerin duygu ve düşüncelerini daha uygun olarak anlatma ihtiyacı ile dilin gerçek kaynakları arasındaki karşılık tarihin her döneminde, her dilin gelişimi için asıl kaynaktır*[1]" der. Burada dillerin gelişme ve olgunlaşma süreci diyalektik materyalizm temelinde aydınlatılmaya çalışılır. Budagov'un dediğine göre, herhangi bir dilde konuşurun ihtiyacı ile o devirde kullanılan dilin gerçek kaynağı arasındaki karşılık (dildeki iç karşılık) dili geliştiren, olgunlaştıran asıl sebeptir. Gerçekten de konuşan kişi, başkalarıyla bir araya geldiğinde duygu ve düşüncelerini, isteklerini daha iyi, daha yeterli olarak anlatmaya çalışır. Bu onun ihtiyacıdır. Fakat o dönemde kullanılan dilin kaynakları

[1] R. A. Budagov, **Problemı Razvitiya Yazıka,** Moskva-Leningrad., 1965, s. 71-72.

bu ihtiyacı karşılamaya imkân vermeyebilir. Dilin kaynağı ile o dille konuşanın ihtiyacı arasında karşılık doğar. Bu karşılığın çözülüşünde en az çaba yasası işin içine girer.

İnsanlar konuşurken, kendileri de farkında olmadan, en az çaba yasası temelinde hareket ederler. Konuşma sırasında daha az enerji, daha az zaman isteyen sesler, kelimeler, cümlelerden faydalanmaya çalışırlar. Konuşmayı kolaylaştırmak için şimdiye kadar kullanılan fakat söylenmesi zor olan kelimeleri daha kolay olan kelimeler ile değiştirirler, bazı kelimelerin seslerini, ses gruplarını hatta eklerini de düşürürler. Duygu ve düşüncelerini daha rahat, daha dolu olarak anlatmak için yeni kelimeler türetirler, başka dillerden kelimeler alırlar. Sonuçta dil gelişir, sayıca, nitelikçe ileriye gider. Fakat dil bu haliyle de kalmaz. Dil geliştikçe konuşurun, toplumun ihtiyacı da artar. Dile yeni görevler, daha farklı istekler yüklenir. Böylelikle dilde yeni iç karşılıklar meydana gelir. Bu karşılığın çözülüşü dili daha da ileri seviyeye taşır. Meselâ, Tatar halkının şimdiki edebî dili iyi işlenmiş olup söz varlığı oldukça zengindir. Fakat yine de buna rağmen, Tatar Türkçesiyle konuşan ve yazan insanlar edebî dilimizi güzelleştirmeye heves eder ve dilin gelişmesine az veya çok katkıda bulunur.

"Söylenişi zor olan kelimeleri daha kolay olan sözler ile değiştirme" ifadesindeki "daha kolay" ibaresini biz iki anlamda kullanıyoruz:

1. Gerçek anlamda: Konuşurken kolay "kısa" anlamındadır. Meselâ, eski Türkçe ve edebî dilimizde *anlar, andag, oltır-* (otur-) şeklinde kullanılan kelimeler şimdiki edebi dilimizde *alar, andıy, utır-* şeklinde kullanılıyorlar. Bu durumda ses sayısı fazla olan kelimeler daha az sesli, kısa, söylenişi kolay kelimeler ile yer değiştiriyorlar.

2. Mecaz anlamda: Kelimenin kolaylığı, ifade ettiği anlamı ile bağlantılıdır. Duygu ve düşüncelerimizi, isteklerimizi daha yeterli anlatmaya imkân tanıyan kelimeler, söylenmesi zor olsa da "kolaylar"dan sayılırlar. Meselâ, şimdiki dilimizde, söylenmesi gayet zor olan *ekspluatatsiya* (sömürme, istismar), *totalizator, kommutatsiya* (değiştirme), *modernizatsiya* (modernizasyon) gibi kelimeler çok kullanılır. Fakat şurası açıktır ki, bu sözlerin ifade ettiği anlamı, gerçek anlamda alınan, kolay kelimeler yardımıyla anlatmak çok zor olurdu. Bunun için biz bu kelimeleri (mecazî anlamda) kolay olarak görüyoruz.

Bu incelemelerde esas alınan en az çaba yasasının temel özelliklerini göz önüne almak gerekir. Bunları kurallar şeklinde vermek istiyoruz.

1. Kural: En az çaba yasasının dillere etkisi devamlı onları geliştirme, güzelleştirme şeklinde olur.

Bu kural anlaşılırdır. Çünkü, en az çaba yasasının dildeki yansıması insanların söylemlerini daha iyi ifade etme istekleri ile bağlantılıdır ve her insan kendi ifadesini güzelleştirmeye çalışır.

2. Kural: En az çaba yasası dillerin iç kanunları temelinde rol oynar, bu kanunların dışına çıkmadan, o dilleri geliştirmeye, güzelleştirmeye hizmet eder.

Bilindiği gibi, her dilin hatta diyalektin de asırlar devamında yerleşmiş iç kanunları vardır. Şayet en az çaba yasası dilin bu kanunlarına karşı çıkıp onları bozmaya çalışsaydı; o, dili geliştirici olmazdı, belki onu geriye götürücü, bozucu faktör olduğundan bu dil kanunları ve en az çaba yasasının doğasına karşı gelirdi.

En az çaba yasasının dildeki iç kanunlar temelinde rol oynadığını açıklamak için bir örnek verelim.

Türk lehçelerinde, bu bağlamda Tatar Türkçesinde de en az çaba yasası temelinde meydana gelen, benzeşme olayının ayrı bir türü olan ünlü uyumu kuralı var. Bu kural uyarınca kelimeler ya kalın ya da ince söylenmelidir. Fakat *tönboyık* (beyaz nilüfer, su zambağı), *könbatış* (batı),

*kuracilek* (ahududu), *aktirek* (akkavak), *subüler* (su bölümü çizgisi) gibi kalın ve ince söyleyişli kök kelimelerin birleşmesinden meydana gelen kelimeler bu kurala uymazlar. Çünkü dilimizin iç kanunları temelinde bu tür kelimelerde her birim kendisinin leksik anlamını korumak zorundadır. Eğer biz yukarıdaki örnekleri ünlü uyumu kuralına uydurup *tönböyåk, könbåtåş, kuracılak, aktıyrak, subular* şeklinde kullanırsak, her birleşik kelimedeki ikinci unsurun da leksik anlamı bozulur, dilimiz için yabancı kelimeler meydana gelir ve sonuçta en az çaba yasası dili geliştirme yerine, dili bozucu bir faktöre dönüşürdü.

3. Kural: Çeşitli dillerin hatta diyalektlerin de iç kanunları farklı olduğundan, en az çaba yasasının farklı dillerdeki yansımasının farklı olması doğal sayılmalıdır. Meselâ, Tatar, Altay, Kazak lehçelerine göre Osmanlı Türklerinin dilinde tonlu ünsüzlerin daha geniş bir şekilde kullanıldığı görülür[2]. Tatar edebî dilinin Orta diyalektine göre, Doğu diyalektinde ünsüz tonsuzlaşmalarının daha güçlü olduğu, D. G. Tumaşeva'nın incelemeleriyle ortaya konulmuştur.

Tatar ve Başkurt Türkçelerinin ortak dayanağı olan eski Türkçede *oltır-, kiltår-* şeklindeki kelimeler yaygın olarak kullanılır. Tatar halkının milli edebî dilinin şekillendiği devirde bu kelimelerin söylenişi kolaylaştırılır ve bu kelimelerdeki "l" sesi düşer. Yukarıda gösterilen kelimeler bugünkü edebî dilimizde: *utır-, tutır-, kitår-* şeklinde kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde ise bu kelimeler değiştirilmeden kullanılmaktadır.

Doğada hiçbir süreç, bu bağlamda insanın konuşması da enerji ve zamanın dışında meydana gelmez. Dilimizin ucunu dahi kıpırdatmak için enerji ve zaman harcarız. Fakat bir ses, bir hece veya kelimeyi söylemek için sarf edilen enerji ve zaman miktarını 15 kilogram ağırlılığındaki eşyayı bir binanın üçüncü katına taşımak için harcanan enerji ve zaman miktarıyla karşılaştırırsak, önemsiz bir güç sarfiyatı olduğunu görürüz. Biz, günlük yaşamımızda büyük miktardaki enerji ve zamandan faydalanmayı alışkanlık haline getiren kişiler olarak, bu gibi önemsiz güçlüklere pek dikkat etmeyiz, böyle güçlüklere kolayca alışmayı beceremiyoruz.

Konuşurken harcanan enerji ve zamanın dildeki değişikliklere etki etme derecesini göz önüne getirmek için konuşma ve işitme organlarımızın bazı özelliklerini dikkate alalım.

Faaliyet sürecinde insanlarda gayet gelişmiş konuşma organları meydana gelmiştir. Bunlar, bize çok az miktardaki enerji ve zamandan gerektiği gibi faydalanma imkânı verirler. Kendimiz de farkında olmadan, konuşmaya etkin olarak katılan organları çeşitli şekillerde hareket ettirme, şeklini değiştirme, konuşmada etkisiz organlara nazaran çeşitli şekillerde yerine koyma vasıtasıyla gerekli ses ve kelimeleri alırız, duygu ve düşüncelerimizi başkalarına anlatırız.

Sadece bu kadar değil, aynı zamanda konuşma organlarımızın yardımıyla biz aynı kelimeye çeşitli tonlamalar, nüanslar da verebiliriz. Meselâ, sevilen, yakın görülen kişiye söylenen "Merhaba, nasılsınız?" ifadesi, tonlama bakımından dost olmayan, yabancı kişiye söylenen "Merhaba, nasılsınız?"dan farklıdır. Dinleyici de bunu aynı şekilde sezer.

İnsanda konuşma yeteneğinin oluşması için, yüz binlerce yıl zaman geçmesi gerekmiştir!.. Doğanın bu muhteşem görünüşü huzurunda insanlık alemi asıl sahiptir. Her halk kendisinin "ana dili"ni yüceltir ve ona saygı duyar.

Daha da önemlisi, yukarıda gösterilen çok küçük enerji ve zaman yardımıyla meydana gelen işaretleri; ses, hece, kelimeleri kabul eden, onlara tepki veren gayet keskin kulağımız vardır.

Zaman değişmesine de insan kulağı gayet duyarlıdır. Kulağımızın saniyenin 0,00001'inde tepki verdiğini orta okul düzeyindeki matematik bilgisi yardımıyla ispatlayabiliriz. Bundan dolayı konuşma sürecinde enerji ve zamanın çok küçük değişimlerine de tepki veriyoruz, onları seziyoruz.

[2] B. A. Bogoroditskiy, **Vvedeniye ve Tatarskoye Yazıkoznaniye,** Kazan 1958, s. 97.

Organizmamızda meydana gelen psiko-fizyolojik süreçler sonucunda, bu değişikliklere uygun bir bakışımız ortaya çıkıyor. Böylece, enerji ve zaman konuşma sürecimizin her aşamasına katılıyor. Bundan dolayı enerji ve zamanın değişimi vasıtasıyla konuşmada çeşitli değişimlerin meydana gelmesi doğal oluyor.

Biz tarihî karşılaştırmalı metodun önemli bir yeri olduğunu göz önünde bulundurarak, Türk lehçelerinin tarihî dönemlerdeki değişimlerini açıklamaya çalıştık.

M. Z. Zekiyev: "*... Türk edebî dilleri, Eski Türkçe (V.-X. yy.), Eski Türk dili (XI.-XIV yy.), diğer eski diller (XV.-XIX. yüzyılın ilk yarısı), şimdiki edebî dil (XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yy.) aşamalarını geçirmişlerdir*[3]" diye yazar. Biz Türk dilleri devrinin bu sınıflandırmasını esas alıyoruz, yalnız yukarıda "diğer eski diller" ifadesini "eski edebi dilimiz" diye değiştiriyoruz.

Herhangi bir kelimenin değişimini incelemek için, biz kelimenin şimdiki yapısını, eski edebî dilimizdeki veya eski Türk dilindeki yapısıyla karşılaştırarak sınırladık, eski Türkçedeki durumunu dikkate almadık.

## ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

Ünlü dil bilginlerimizden Cemal Velidi: "Ünlüler dilde en çok değişen seslerdir" diye yazdı ve kendisinin bu görüşünü dilimizden getirdiği örneklerle ispatladı[4].

Gıybad Alparov'un "Şekli Nigåzde Tatar Grammatikası" adlı eserinde ünlülerin özelliklerine, bu bağlamda, onların değişmelerine önem verilmiştir[5]. Ünlülerin değişmelerini inceleme tecrübesi dil bilimi alanında çalışan diğer bilginlerimizin eserlerinde de önemli bir yer tutar.

Tatar Türkçesinde ünlülerin değişmeleri: 1. Uzun ünlülerin kısa ünlüler ile; 2. Kalın ünlülerin ince ünlüler ile; 3. "e" ünlüsünün "i" ünlüsü ile değişmesi şeklinde görülür.

### 1. Uzun Ünlülerin Kısa Ünlülere Dönüşmesi

Kul Ali tarafından yazılan "Yusuf ve Züleyha" adlı eserde aşağıdaki dizeler var:

Zöleyxa eydår: "Såzler 'ayan kürdånåzmü?

Benåm båñzåm suldıgın båldåñåzmü?

Bår bakmakdin elleråñåz kesdåñåzmü?

Bixud ulıp töştåzåzmü såzler imdi".

1358 yılında yazılan "Nehcü'l-Feradis" adlı eserde de bir alim şakirdinden:

"-İ şekårtåm! Bålårmüsen, senå bu yirge ne ma'na öçån keltårdåm?" diye soruyor.

Eski Türk dilinin güzel örneklerinden olan "Kesikbaş" kitabında öfkeli devin Ali Batır'a:

"Senmü keståñ monça diyüler başın,

Senmü tüktåñ monça diyüler kanın?!" diye, hücum etmesi tasvir edilir.

Yukarıda verilen örneklerden göründüğü kadarıyla, eski Türk dilinde, yine aynı şekilde Tatar halkının eski edebî dilinde uzun ünlüyle biten -mu/-mü soru ekleri yaygın kullanılır. Fakat seyrek olsa da bu eklerin yanında kısa ünlüyle biten -m/-mi ekleri de görülür. Meselâ:

---

[3] M. Z. Zekiyev, **Tugan Tål Üsåşå,** Kazan 1967, s. 21.
[4] C. Velidi, **Tatar Tålå Grammatikası,** Kazan 1919, s. 28.
[5] G. Alparov, **Şekli Nigåzde Tatar Grammatikası,** Kazan 1926, s. 23, 28-30, 33-66.

Bu sevdede üleråñ bålmedåñmå

Bu cand ni zerre kaygı kılmadınmı?

(Destan Babahan)

Cemalåndin ya aldanıp toramı?

Sılumın, dip, matur, dip laf oramı?

(A. Kandalıy)*

Edebî dilimizin geliştiği, nitelik kazandığı ve edebî dil olarak şekillendiği dönemde -mu/-mü ekleri kullanımdan düşer ve yerini -mı/-må ekine bırakır.

Bu durum edebî dilimizin tarihinde ortaya çıkan önemli olaylardan biri olarak kabul edilmelidir. Acaba niçin asırlar boyunca kullanıla gelen -mu/-mü ekleri, -mı/-mi ekleri ile yer değiştirmiştir, hikmeti nedir?

Hikmet en az çaba yasasındadır.

Deneysel fonetik ile yapılan incelemeler sonucunda kısa ünlünün boğumlanma süresinin uzun ünlünün boğumlanma süresinden kelime sonunda 3-5 kat, kelimenin diğer yerlerinde ise 2 kat daha kısa olduğu ortaya konulmuştur[6].

Yukarıda verilen örneklerdeki -mu/-mü eklerinin -mı/-må ekleriyle yer değiştirmesi konuşucu tarafından sarf edilecek enerji ve zamanın toplamını, işi azaltmış, konuşma sürecini hafifletmiştir.

Kelime sonunda gelen uzun ünlülerin kısa ünlüler ile yer değiştirmeleri yalnızca soru ekleriyle sınırlı değildir. Bu tip yer değiştirmeler başka eklerde ve yine kelime kökünde de görülür. Meselâ, isimlere eklenerek sıfat yapan -lu/-lü ekleri eski edebî dilimizde genişçe kullanılır. Milli edebî dilimizin şekillendiği devirde bu tür sıfatlardaki "u, ü" ünlüleri, "ı, å" kısa ünlüleriyle yer değiştirirler.

Devletlü, sa'adetlü soltanım efendåm, sag ulasız.

(İsmail Ağa Seyahati)

Küzåndin kanlu yaş aksın,
Bötån ömråñni buylay la.

(A. Kandalıy)

Verilen örneklerdeki *devletlü, sa'adetlü, kanlu* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *devletlå, segadetlå, kanlı* şeklinde kullanılmaktadır.

Eski Türk dilinde hem eski edebî dilimizde "u, ü" ünlüleriyle biten kelimelere de göz atalım:

Yosıf nebi(ye) lezzet eser kılır ise,
Dörlü yopar, ganber kåbi kılır imdi.

(Yusuf ve Züleyha)

Küñåldin kiterür öç nerse kaygu:

* Örnekler daha çok "Boringı Tatar Edebiyatı, Kazan 1963" adlı eserden alınmıştır.
6 U. Ş. Bayçura, **Zvukovoy Stroy Tatarskogo Yazıka,** Kazan 1959, 1. Bölüm, s. 59-61.

Yeşål çirem, güzel mexbup, akar su.
(A. Kandalıy)

Örneklerdeki *kaygu, dörlü* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *kaygı, törlå* şeklinde kullanılıyorlar. Bunların sonundaki uzun ünlüler kısalarıyla yer değiştirmiştir.

Kelime sonundaki uzun ünlülerin kısa ünlüler ile yer değiştirmesi incelendiğinde, işaret zamiri "şuşı"nın meydana gelişi de dikkat çekicidir. Bu konuyla ilgili olarak dil bilimi alanındaki eserleriyle tanınmış büyük bilgin V. İ. Xangildin: "*Şuşı* kelimesi şu (şul) zamirinin tekrarlanmasıyla meydana gelmiş olmalıdır: şu+şu = şuşı[7]" diye, yazıyor. Bu sürecin gelişimini şu şemayla göz önüne getirmek mümkündür: şu+şu>şuşu>şuşı.

Buradan göründüğü kadarıyla, iki *şu* üst üste gelince, birleşik kelimenin sonundaki uzun ünlü "u", kısa ünlü "ı" ile yer değiştiriyor.

Uzun ünlülerin kısa ünlülerle yer değiştirmesi kelime içinde de görülür. Meselâ, şimdiki dilimizde *altın, xatın, utın* (odun) gibi kelimeler eski Türk dilinde *altun, xatun, utun* şeklinde kullanılmışlardır.

Biz buraya kadar uzun ünlünün kısa bir ünlüyle yer değiştirmesini gördük. Uzun ünlülerin kısalar ile yer değiştirmesi daha aşamalı yollar ile de gerçekleşmesi mümkündür. Bu tip yer değiştirmeleri göz önüne getirmek için örnekler verelim.

Yosıf sevçi exvalåne aytmaga,
'Akılım tulug, delåm tatlug kılgıl imdi.
(Yusuf ve Züleyha)

Bår 'acip bu kåm şehernåñ åçå tulug:
Şa'ir ulmışlar barça-kåçåk hem ulug.
(Tuhfe-i Merdan)

Edeplå, 'akılı bar, fehåmå, uyı,
Süzå tatlıyg, yözå xur, zifa buyı.
(A. Kandalıy)

Verilen örneklerdeki *tulug, tatlug, olug, tatlıyg* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *tulı, tatlı, olı, tatlı* şeklinde kullanılmaktadırlar.

Ünlülerin bu şekilde değişimleri oldukça önemlidir. Bu tip değişmelerde kısa ünlüler ile yer değiştiren uzun ünlüler, kendilerinden sonra gelen ünsüzleri de değiştirirler. En az çaba yasası açısından bakıldığında, bu gibi yer değiştirmelerde iki defa ses kaybı gerçekleşmektedir: Uzun ünlülerin kısa ünlüler ile değişmesi sonucunda çaba bir kat azalırken, kelimedeki ünsüzün düşmesi dolayısıyla da ikinci kez azalmaktadır.

Yukarıda gösterilen ve yapıları çeşitli aşamalarla şekillenen kelimelerin de telaffuz açısından oldukça hafifletilmeleri edebî dilimizin gelişme temayülünün gayet güçlü olduğunu gösterir.

**2. Kalın Ünlülerin İnce Ünlülere Dönüşmesi**

Kalın ünlülü kelimelerin ince ünlülü kelimelere dönüşmesiyle ilgili olarak dil bilginlerimizden Lotfi Yafarov: "... *Tatar Türkçesinde ince söylenişli kelimelerin yaygınlaşıp artma*

[7] V. İ. Xangildin, **Tatar Tålå Grammatikası,** Kazan 1959, s. 144.

*temayülü açıkça görünmektedir. Bu temayül, dil olgusunun gelişiminde bilinen bir yöneliş, yani Tatar Türkçesinin gelişiminin iç kanunudur*[8]" diye, yazar.

Önceki devirlerde Rusçadan alıntılanan kelimelerde de dil önü ünlülerinin çokluğu açıkça görülmektedir. Meselâ, B. A. Bogoroditskiy'in eserinde verilen bu tip kelimelerin bazıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

| Kelimelerin Rusça Söylenişi | Kelimelerin Tatar Türkçesindeki Söylenişi |
|---|---|
| baran | beren (kuzu) |
| brevno | bürene (ağaç sütun) |
| koza | keje (keçi) |
| mak | mek (haşhaş,) |
| mox | mük (yosun) |

Arapçadan alıntılanan kelimelerde de kalın ünlülerin incelme temayülü içinde olduğu açıkça görünür. 2. tabloda Arapçadan alıntılanan bazı kelimelerin Arapça ve Tatar Türkçesindeki söylenişleri verilmiştir.

| Kelimelerin Arapça Söylenişi | Kelimelerin Tatar Türkçesindeki Söylenişi |
|---|---|
| adab | edep |
| alâm | elem |
| 'adet | gadet/gedet |
| raxat | rexet |
| san'at | sengat/senget |
| xal | xel |

Tatar Türkçesinde ince ünlülü kelimelerin yaygınlaşma eğilimini gösteren örneklere, toponomi alanında da rastlanmaktadır. Meselâ "Moskva" yi biz "Meskew" diye söylüyoruz. Tataristan'ın Sarman bölgesindeki Yazıkovo adlı Rus köyünü bu yöredeki Tatar halkı Yezikew diye söylüyor, Bawlı bölgesindeki Kerekeşlå köyünün adının Karakaşlı kelimesinden, Sarman bölgesindeki Nörkey köyünün adının Nurkay kelimesinden, Zelenodolsk bölgesindeki Ecele köyünün adının Acalı kelimesinden, Aktanış bölgesindeki Çeçer köyünün adının Şahçura kelimesinden geldiği bilinmektedir.

Edebî dilimizin gelişmesinde belirli rol oynayan, onu olgunlaşmaya sevk eden ince ünlülerin kalın ünlülere göre yaygınlaşma eğilimi de en az çaba yasası sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi, insan derin soluk aldığında, solunan ve solunup çıkarılan havanın hacmi artar. Soluma işlemine katılan organların hareketleri ve şekil değiştirmeleri de derecelenir. Solunum sırasında bu durum soluk almak için harcanan enerji ve zamanın miktarını artırır. Kalın ünlüleri söylerken alınan soluk, ince ünlüleri söylerken alınan soluğa göre daha derin olur. Bunu kanıtlamak için yalnızca kalın ve ince hecelerden oluşan *ala, ele; kala, köle; kulı, külå; cırlıy, cirli* kelimelerini yavaşça, aynı hızla, birbiri ardınca söylemek yeter.

Şunu da söylemek gerekir ki, ince söylenişli kelimelerin yaygınlaşma eğilimi Tatar Türkçesinde her zaman kendisini göstermez, çünkü bu durumu engelleyen durumlar da vardır.

[8] L. Yafarov, **Tatar Tålå Üsåşte,** Kazan 1966, s. 67.

Meselâ, ünlü değişmelerinin kelimelerin leksik anlamlarını değiştirmemesi gerekir. Bundan dolayı "at" kelimesini "åt" kelimesiyle , "al" kelimesini "ål" kelimesi ile, "alma" kelimesini "ålme" kelimesiyle değiştirmek olmaz, çünkü kelimelerin leksik anlamları bozulur. Bazı durumlarda kalın söylenişli kelimelerin, konuşan kişiye kolaylık, rahatlık vermesi de mümkündür. Meselâ, ders veya bildiri esnasında yerinde kullanılan kalın ve güçlü olarak söylenen kelimeler dinleyicinin dikkatini artırır, verilen bilgiyi daha kolay özümsemeye yardımcı olur, konuşan kişiye güven verir. Hücum sırasında askerlerin düşmana "Ürå!"..." diye değil, söylenmesi daha fazla enerji ve zaman gerektiren kalın söylenişli "Ura!..." nidasını tercih etmeleri bu fikri kuvvetlendirmektedir.

**3. "e" Ünlüsünün "i" Ünlüsüne Dönüşmesi**

Eski Türk dilinde, yine aynı şekilde eski edebî dilimizde "e" ünlüsüne sıkça rastlanmaktadır.

Karıylık keldå meña, tekatåm yuk,

Ne kılgaymın kıyamet kön men kol anda.

(Mevle Kolıy)

Ki ben vardım seña söyåp, alam dip,

Ki sen benå kudıñ tilå malay dik.

(A. Kandalıy)

Belirli durumlarda "e" ünlüsünün "i" ünlüsü ile yer değiştirmesi edebî dilimizin gelişmesi sürecinde önemli bir yer tutar. Mesela yukarıda gösterilen örneklerdeki tek ve iki heceli *ne, sen, ben, men, seña, keldå, meña, beñå* kelimelerindeki "e" ünlüsü "i" ünlüsü ile yer değiştirmiştir. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *ni, sin, min, siña, miña, minå, kildå* şeklinde kullanılmaktadır.

"e" ünlüsünün "i" ünlüsüne değişmesine dair görüşler dil bilginlerimizin eserlerinde de yer alır. Meselâ, V. İ. Xangildin "ne" şeklinde söylenen zamirin şimdiki dilimizde kullanılmakta olan "ni" şeklinden daha eski olduğunu ortaya koyar[9]. D. G. Tumaşeva "*ni zamirinin eski şekli ne imiş, sonra nerse (<ne irse) yapılmıştır*[10]" diyor. "Tatar Milli Edebi Tålånåñ Barlıkka Kilüvå Hem Üsåşå" adlı çalışmasında V. X. Xakov eski eserlerde rastlanan *ben, men, sen, ne, neçe* kullanımları yerine şimdiki edebî dilimizde *min, sin, ni, niçe* zamirlerinin bulunduğunu gösteriyor[11].

Yukarıda verilen örneklerden göründüğü kadarıyla edebî dilimizin gelişme sürecinde eski Türk dilinden ve eski edebî dilimizden miras olarak kalan pek çok kelimede "e" ünlüsü "i" ünlüsüne değişmektedir.

"e" ünlüsünün "i" ünlüsü ile değişmesi de en az çaba yasasının bir sonucudur.

Bilindiği gibi, her sesin kendisine has akustik kuvveti vardır. Aynı boğumlanma süresinde söylendiği halde kelime içindeki farklı sesleri seslendirmek için harcanan enerji eşit olmaz. Akustik kuvveti yüksek olan sesi söylerken harcanan enerji, akustik kuvveti düşük olan sesi söylerken harcanan enerjiden daha fazla olur. Şunu da belirtmek gerekir ki, ünlü seslerin akustik kuvveti ünsüz seslerinkine göre, yine tonsuzların akustik kuvveti tonlularınkine göre daha fazladır[12].

---

[9] V. İ. Xangildin, **age.,** s. 146.
[10] D. G. Tumaşeva, **Xezårgå Tatar Edebi Tålå,** Kazan 1978, s. 98.
[11] V. İ. Xakov, **Tatar Milli Edebi Tålånåñ Barlıkka Kilüvå Hem Üsåşå,** Kazan 1972, s. 87.
[12] Y. Stepanov, **Osnovı Obşçego Yazıkoznaniye,** Moskva 1975, s. 94, 95.

Aşağıdaki şemada:

/a/ → /o/ → /e/ → /u/ → /i/

Rusçadaki 5 ünlü akustik kuvvetlerinin azalmalarına göre sıralanmışlardır[13]. Şemada "i" ünlüsü en sonda yer almaktadır.

Tatar Türkçesindeki "e" ünlüsünün söylenişinin Rusçadaki "e" ünlüsüne yakın olması, Tatar Türkçesindeki "i" ünlüsünün Rusçadaki "i" gibi söylenmesi dikkate alınırsa[14], dilimizdeki "i" ünlüsünün akustik kuvvetinin "e" ünlüsünün akustik kuvvetinden daha düşük olduğu kanıtlanmış olur. Böylece, dilimizde bulunan "e" ünlüsünün "i" ünlüsüne dönüşmesi, konuşucu tarafından harcanacak enerji ve zamanın toplamını, işi eksiltmeye sevk eden sebeplerden biri olarak ortaya çıkar.

"e" ünlüsünü söylerken konuşucu tarafından harcanan enerji ve zamanın toplamının "i" ünlüsünü söylerken harcanan enerji ve zamandan daha fazla olduğunu deneme yanılma yoluyla da kanıtlamak mümkündür. Bunun için *bikli ~ bikle* gibi eş kelimeleri yavaşça, aynı hızla birbiri ardınca söylemek gerekir. *Bikli* kelimesinin son ünlüsü "i"yi söylerken alt çene konuşmaya katılmayacak derecede hareketsiz kalır. Onu hareket ettiren kaslar da hareketsiz kalırlar, boğumlanma olmaz. *Bikle* kelimesinin son ünlüsü "e"yi söylerken alt çene oldukça aşağıya iner, onu hareket ettiren kaslar harekete geçer ve boğumlanmaya katılırlar.

Böylece, "e" ünlüsünü söyleme, "i" ünlüsünü söylemeye göre daha çok çaba isteyen, daha çok enerji ve zaman sarf etmeyi gerektiren bir durum ortaya çıkarır. Bunun için konuşucu, en az çaba yasası temelinde, daha az enerji ve zaman harcamayı ister, işi azaltır, gerekli durumlarda "e" ünlüsünü "i"ye dönüştürür.

Yukarıda gösterildiği gibi, eski Türk dilinde yine aynı şekilde eski edebî dilimizde "e" ünlüsüne sıkça rastlanır. Bunun bir sebebi olarak eski atalarımızın dillerinde Arapça, Farsça alıntıların çok olması ve bu dillerde "e" ünlüsünün çokça yer alması gösterilebilir. Meselâ, Arapça-Tatarca-Rusça alıntılar sözlüğünde (s. 777) ilk heceleri "e" ünlüsüyle başlayan kelimeler, sözlüğün 308 sayfasını, yani % 40'ını oluşturmaktadır.

Milli edebî dilimizin şekillendiği devirde, eski Türk dilinden ve eski edebî dilimizden miras olarak gelen pek çok kelimede "e" ünlüsü "i" ünlüsüne dönüşmüştür. Son yıllarda dilimizde pek çok Arapça, Farsça kelime kullanımdan düştü, yani edebî dilimizde "e" ünlüsü gayet azaldı. Buna rağmen, yine de "e" ünlüsü dilimizde şu anda bile önemli bir yer tutmaktadır.

Sonuç olarak şu söylenebilir. C. Velidi'nin gösterdiği gibi, ünlüler oldukça değişkendirler. Ünlülerde meydana gelen her değişimin, edebî dilimizin ileriye gitmesine, gelişmesine yararlı olması önemlidir. En az çaba yasası temelinde meydana gelen ünlü seslerin kendi aralarında yer değiştirmeleri edebî dilimizi ileriye götüren, gelişmeye sevk eden önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmelidir.

## ÜNSÜZLERİN YER DEĞİŞTİRMESİ

Ünsüz değişmeleriyle ilgili olarak L. Yafarov: "*Tatar Türkçesinde, aynı zamanda diğer Türk lehçelerinde de, tonsuz ünsüzlerin tonlulaşmaları çağlar boyunca süre gelen bir gelişme, değişme ve olgunlaşma süreci olarak dildeki pek çok tarihî olgu ile ispatlanmaktadır*[15]" diye, yazdı. Yalnız, dilimizdeki tonsuz ünsüzlerin tonlulaşmalarının yanı sıra, tonlu ünsüzlerin de tonsuzlaştığının görüldüğünü belirtmek gerekir.

[13] Y. Stepanov, **age.,** s. 94.
[14] R. S. Gazizov, **Sopostavitelnaya Grammatika Tatarskogo i Ruskogo Yazıkov,** Kazan 1959, s. 20.
[15] L. Yafarov, **age.,** s. 64.

Örnekler:

Kilåp döştåk illerge,

Hiç bålmegen yirlerge

(Nevruz Beyiti)

Dora dora bu uglançık yavız uldı,

Kaçıp kelåp bu koyıya döşmåş imdi.

(Yusuf ve Züleyha)

Yırak cirde imesmån men,

Degål şam ya Medinele.

(A. Kandalıy)

Bu örneklerde geçen *döştåk, dora dora, döşmåş, degål* kelimelerini şimdi *töştåk, tora-bara, töşken, tügål* şeklinde kullanıyoruz. Bu örnekler, tonsuz ünsüzlerin tonlulaşmalarıyla birlikte tonlu ünsüzlerin de tonsuzlaşmaya doğru gittiğini gösteriyor. Bunun yanı sıra, ünsüz değişmeleri yalnızca tonsuz ve tonlu ünsüzler arasında sınırlı kalmıyor, bu tip değişmeler tonsuzlarla tonsuzlar arasında, tonlularla tonlular arasında da görülüyor.

Saçıñ oxşıy Zöleyxanıñ saçına

Senåñ kårfåkleråñdin şur saçıla.

(A. Kandalıy)

Yarlı Yosıf kazgırudan kanın aglar,

Aglar iken karåndeşlerån über, koçar.

(Yusuf ve Züleyha)

Küterebmån şunıñ öçån mecnun adı,

Xoda virsån beña axırda dadi.

(Utız İmeni)

Bu örneklerde geçen *saçıñ, saçına, saçıla, kazgırudan, virsån* kelimelerini şimdi *çeçåñ, çeçåne, çeçåle, kaygırudan, birsån* şeklinde kullanıyoruz. Yukarıda verilen örneklerdeki ilk üç kelime tonsuz ünsüzlerin tonsuzlar ile, son iki kelime ise tonlu ünsüzlerin tonlu ünsüzler ile yer değiştirdiğini ortaya koyuyor.

Ünsüz değişmelerinin tek yönlü olduğu görüşünün doğru olmadığını bazı ünsüzler arasında görülen iki yönlü değişmeler de doğruluyor. Meselâ, "d" ve "t" sesleri arasındaki değişmelere bakalım.

Eski edebî dilimizde *degål, datlı, dırnak* şeklinde görülen kelimeleri bugün *tügål, tatlı, tırnak* şeklinde kullanıyoruz. Bu durumda "t" ünsüzü "d" ünsüzüne göre daha yaygındır. Yine eski edebî dilimizde tidå, türt, tekıy (dahi) şeklinde kullanılan kelimeler bugünkü edebî dilimizde didå, dürt, dexi şeklinde kullanılıyorlar. Bu durumda ise "d" ünsüzü "t" ünsüzüne göre daha fazla yaygınlaşmış, "t"nin yerini almıştır.

İki yönlü ses değişmeleri "p" ve "f" ünsüzleri arasında da görülmektedir. Meselâ, eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde *kårpåk, tuprak, kalpak, üfke* şeklinde kullanılan kelimeler, şimdiki edebî dilimizde *kårfåk, tufrak, kalfak, üpke* şeklinde kullanılmaktadır. İlk üç kelimede "f" ünsüzü "p" ünsüzüne nazaran daha işlek olup, onu değiştirirken; dördüncü kelimede tersine "p" ünsüzü", "f" ünsüzüne göre daha işlek olup onu değiştirmiştir.

İki yönlü ses değişmesi az görülen bir ses olayıdır. Bu, yalnızca birkaç ünsüz arasında görülür. Dolayısıyla bu ses olayının hangi şartlarda meydana geldiğini ortaya koymak dil bilimi için önemli bir meseledir.

Bunun için iki yönlü ses değişmelerini bolca örneği rastlanan "d" ve "t" seslerinin boğumlanmalarına göre inceleyelim.

"t" ünsüzünü söylerken dilin ucu üst ön dişlerin ucuna iyice yaslanır, oysa "d" ünsüzünü söylerken dilin ucu aynı şekilde üst ön dişlerin ucuna alt taraftan hafifçe temas eder. Böylece bu iki ünsüzün boğumlanma noktaları birbirine pek yakın ve bunları söylemek için sarf edilen enerji ve zaman arasındaki fark da azdır.

"p" ve "f" ünsüzleri arasında da aynı durum söz konusudur. Onların da boğumlanma noktaları birbirine yakındır. Bunlara dayanarak, iki yönlü ünsüz değişmelerinin yalnızca boğumlanma noktaları birbirine çok yakın olan ünsüzler arasında meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Ünsüzlerin kendi aralarında yer değiştirmeleri, onların fonetik dağılımlarıyla ilgilidir. Bir fonetik dağılımda etkin olan ses, ikinci dağılımda etkinliğini kaybedebilir. Seslerin özelliklerine fonetik dağılımın etki ettiğini göz önüne getirebilmek için aşağıdaki hususları dikkate almak gerekir.

Bilindiği gibi, konuşmaya katılan sesler aynı tonda değillerdir. Farklı seslerin asıl tonuna çeşitli sıklıktaki başka tonlar, titreşimler eklenir. Bu ekleme tonlar, sesin akustik özelliğini belirlemeyi de sağlarlar. Aşağıdaki şekilde Rusçadaki "a" ünlüsünün spektrogramı verilmiştir. Spektrogramın yatay eksendeki hareket sıklıkları (V) ve dikey eksendeki hareketliliğinin genişliği (A) verilmiştir. Spektrogramdaki en yüksek sütun, yani en büyük genişlikteki hareket sesin asıl tonuna, diğer sütunlar ise ek tonlara aittir.

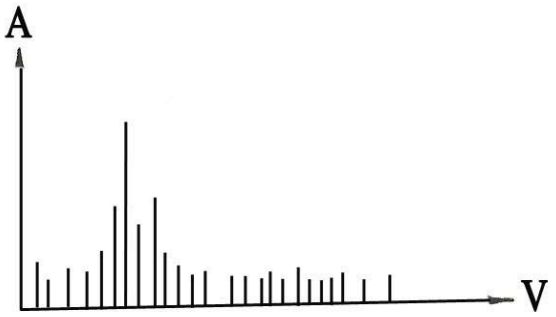


Şekilden göründüğü kadarıyla, "a" sesinin spektrosu gayet geniştir. O, çok sayıdaki titreşimleri içine almaktadır. Her sesin kendisine has akustik spektrosu vardır. Spektroda sese has olan titreşimler toplanır. Konuşma sürecinde bir sesin izlerine ait titreşimler sönüp bitinceye kadar ikinci sesin titreşimlerinin başlayıp, iki sesin spektrolarının birbirisini kaplaması mümkündür. Spektroların birbirlerini kaplamaları sebebiyle her iki sesin spektrogramlarında yeni sütunlar,

sıklıklar, yeni titreşimler meydana gelir. Sonuçta her iki sesin özellikleri bir miktar değişir. Böylece, fonetik kuşatma, dağılma sesin özelliğini etkiler.

Kelimedeki seslerin birbirini etkilemeleri dil bilginlerimiz tarafından incelenmiş bir konudur. Meselâ, G. Alparov: "*Dilde hiçbir ses tek başına söylenmez, diğer seslerle birlikte beraber kullanılır. Bundan dolayı sesler her zaman aynı değerde söylenmezler, komşuluğunda bulunduğu sesten etkilenerek biraz farklılaşırlar*[16]" demektedir. Bilginin bu görüşü deneysel fonetik araştırmalarıyla da doğrulanıyor. U. Ş. Bayçura'nın bu yöndeki incelemeleri seslerin söyleniş sırasındaki durumlarının onların fonetik komşuluklarına bağlı olduğunu gösteriyor[17].

Ünsüzlerin yer değiştirmelerinde en az çaba yasasının yansımasını görmek için "b" ve "m" ünsüzlerinin kendi aralarındaki yer değiştirmelerine bakalım.

Eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde "b" ünsüzü "m" ünsüzüne göre daha çok kullanılmıştır. Milli edebî dilimizin şekillendiği dönemde pek çok kelimede "b" ünsüzü "m" ünsüzüyle yer değiştirmiştir. Meselâ, *beña, benåm, ben, bondan, benå* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *miña, minåm, min, monnan, minå* şekillerinde kullanılmaktadırlar. Bu örneklerden görüldüğü kadarıyla edebî dilimizin gelişme sürecinde "m" ünsüzü "b" ünsüzüne göre daha etkin olmuş ve pek çok durumda "b"nin yerini almıştır.

A. Kandalıy'ın "Ben hem Sen" adlı şiirinde aşağıdaki beyit var:

Senå anda benå bonda yarattı,
Benå seña senå beña karattı.

Bu beyti şimdiki edebî dilimize uyarlasak, aşağıdaki şekli alırdı:

Sinå anda minå monda yarattı,

Minå siña sinå miña karattı.

Şu iki dizede dahi dört yerde "m" ünsüzü, "b" ünsüzünün yerini almıştır.

Boğumlanma noktaları çok yakın olan bu iki sesten birinin aktif olması, bunların söyleniş, oluşma yolları ile bağlantılıdır. Bu ünsüzlerin söylenişleriyle ilgili olarak L. Celey: "*Bu ünsüzlerin boğumlanma yerleri birbirine çok yakındır. "m" dudakların kapanması, "b" ise tersine kapanan dudakların ansızın açılmasıyla meydana çıkar*[18]" diye, yazar. Böylece, "b" ünsüzünü söylerken, kapalı dudaklar ansızın açılır ve ağız boşluğundaki hava hızla dışarı çıkar ve dışarıdaki havaya nispeten güçlü bir şekilde baskı yapar. Newton'un 3. kanununa göre, kendisi de dışarıdaki hava tarafından nispeten büyük bir direnc maruz kalır. Bu direncin üstesinden gelebilmek için konuşucu, enerji ve zaman sarf etmek zorundadır. "m" ünsüzünü söylerken dudaklar kapanıp yavaşça gelen hava akımının yolunu kapatırlar, havanın büyük bölümünü burun boşluğuna gönderirler. Burun boşluğu vasıtasıyla çıkan hava akımı dıştaki havaya artık büyük bir baskı yapmaz, kendisi de bu hava tarafından fazla baskıyla karşılaşmaz. Böylece, şu anda incelenen bu iki sürecin birincisi, ikincisine göre konuşucudan daha fazla enerji ve zaman harcamayı talep eder. Bundan dolayı konuşan kişi, kendisi de farkında olmadan, en az çaba yasasına uygun olarak hareket eder ve konuşma esnasında daha fazla enerji ve zaman harcamayı talep eden "b" ünsüzünü "m" ünsüzüyle değiştirir.

Çeşitli kelime türlerine eklenip çokluk anlamı veren -mız/-måz eki eski dilde, yine eski edebi dilimizde bolca kullanılır. Meselâ:

---

[16] G. Alparov, **age.,** s. 32
[17] U. Ş. Bayçura, **Zvukovoy Stroy Tatarskogo Yazıka,** Kazan 1961, II. Bölüm, s. 49-122.
[18] L. Celey, **Tatar Tålånåñ Tarixi Fonetikası Buyınça Materiallar,** Kazan 1954, s. 68.

Nasıyp bulsa kilårmåz.

Såzge doga kılırmız,

Ni bulsa da bålårmåz,

Nevruz möbarekbad.

(Nevruz Beyiti)

*Yene bår-båråmåz ile bexilleşåp, çagırışıp, tefnek atıp xevåf ile hiç båråmåzge zarar tikårmedå.* (İsmail Ağa Seyahati).

Milli edebî dilimizin şekillendiği devirde -mız/-måz eki -bız/-båz şeklini alır. Yukarıda verilen örneklerdeki *kilårmåz, kılırmız, bålårmåz, bår-båråmåz, hiç båråmåzge* kelimelerini şimdi *kilårbåz, kılırbız, bålårbåz, bår-båråbåz, hiç båråbåzge* şeklinde kullanıyoruz.

Yukarıda verilen örnekler çoğu durumda pasif olan "b" ünsüzünün "m"ye göre aktif olduğunun, "m"nin yerini aldığının göstergesidir. Böylece, bu görünüş boğumlanma noktaları çok yakın olan "b" ve "m" ünsüzleri arasında iki yönlü yer değiştirme olgusunu ortaya koyar ve iki yönlü değişmelerin, yalnızca boğumlanma noktaları çok yakın olan ünsüzler arasında gerçekleştiği fikrini doğrular.

## KELİMELERDEN SES VE HECE DÜŞMESİ

Önceden belirtildiği gibi, her ses ve heceyi söylemek için belirli bir oranda enerji ve zaman sarf edilmesi gerekir. Konuşan kişi, kendisi de farkında olmadan, en az çaba yasası temelinde hareket eder; konuşmayı hafifletmeye, konuşma için harcanacak enerji ve zamanın miktarını eksiltmeye yönelir. Edebî dilimizde görülen farklı kelimelerden ses ve hece düşmesi, bu yönelişin sonucu olarak dilimizi geliştirmeye, güzelleştirmeye götüren güçlü sebeplerden birisi olur.

Örnekler:

Eger sen bondag döş kürdåñ irse,
Döşåñ åçre ul mökama irdåñ irse,
Xakıykat ul devletå irdåñ irse,
Bår şerif kol elåñe karar imdi.

(Yusuf ve Züleyha)

Xak birmesån hiçbår kåmge gariplåknå,
Gariplåk barça xelde mixnet irken.

(Mevle Kolıy)

Bu örneklerden göründüğü kadarıyla "i" köküne çeşitli unsurlar eklenmesi neticesinde meydana gelen *irdå, irse, irken* kelimeleri eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde yaygın kullanılır. Milli edebî dilimizin şekillendiği dönemde bu kelimelerdeki "r" ünsüzü düşer. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *idå, ise, iken* şeklinde kullanılmaktadırlar. Bu kelimelerden bir sesin düşmesi konuşma sürecini hafifletmiş; dilimizin gelişmesine, güzelleşmesine yardım etmiştir.

Eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde yaygın kullanılan *anlar, bonlar, tugrı, uglı* kelimeleri de değişmiştir. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *alar, bolar, turı, ulı* şeklinde kullanılmaktadırlar. Bu durumda da kelimelerden bir sesin atılması konuşmayı hafifletmiştir.

*Keltår-, ultır-, tultır-, ültår-* gibi içerisinde "l" sesi bulunan fiiller eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde genişçe kullanılmıştır.

Örnekler:

Tagda avlap, bår gönahsız kort tottılar,
Ul kordı Yegnübe keltårdåler.
(Yusuf ve Züleyha)

Başında ultırmaga atası yuk,
Östånde xesret yiyer anası yuk.
(Mevle Kolıy)

Azan eytse, temami cem'i ulırlar,
Ceme'at le mesacit tultırırlar.
(Utız İmeni)

Bu örneklerdeki *keltårdåler, ultırmaga, tultırırlar* kelimelerinden "l" sesi düşmüştür. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *kitårdåler, utırmaga, tutırırlar* şeklinde kullanılmaktadır.

Şimdiye kadar incelenen örneklerde, kelimelerden ses düşmesi, kelimenin diğer kısımlarını etkilemedi, herhangi bir değişikliğe yol açmadı. Fakat, bazı durumlarda kelimelerden ses düşmesi aşamalı olarak meydana gelir. Ses düştükten sonra kelimenin kalan kısmı bir şekilde değişikliğe uğrar. Meselâ, eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde *andag, mondag, şundag* şeklinde kullanılan işaret zamirleri, şimdiki edebî dilimizde *andıy, mondıy, şundıy* şeklinde kullanılırlar. Bu kelimelerin sonundaki "g" sesinin düşmesi, kelimenin kalan kısmındaki "a" ünlüsünün "ıy"a dönüşmesine sebep olur.

Eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde asıl ve türemiş sıfatların gayet karmaşık şekillerini görmek mümkündür. Meselâ, *tulug, tatlug, katıyk, korok, behalig, olıg, atlıyg, tatlıyg* kelimelerini ele alalım. Bu kelimeler, şimdiki edebî dilimizde *tulı, tatlı, katı, korı, behalå, olı, atlı, tatlı* şeklinde kullanılmaktadırlar.

Bu örneklerde kelimelerin sonundaki ünsüzlerin düşmesiyle birlikte, bu ünsüzlerin önünde bulunan uzun ünlüler kısalmışlardır.

1245 yılında yazılan Türkçe-Arapça sözlükteki *uklagu, bozagu* kelimelerinin geçirdiği değişiklik de dikkate değer. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *uklaw, bozaw* şeklinde kullanılmaktadırlar. Bu kelimelerden "g" ünsüzü düşünce, kelime sonundaki "u" ünlüsü kelimenin kalan kısmı ile birleşir ve hece oluşturma işlevini kaybeder. Sonuçta kelimedeki hecelerin sayısı azalır. *Uklagu, bozagu* kelimelerinde üç hece varken, *uklaw, bozaw* kelimelerinde hece sayısı ikiye düşer. Kelimelerin bu şekilde değişmeleri de konuşucu tarafından sarf edilecek enerji ve zamanın miktarını, işi azaltır. Kelimelerden "g" ünsüzünün düşmesi sonucunda harcanması gereken enerji ve zamandan tasarruf edilir, kelime içinde hece sayısının eksilmesi konuşucuya fazladan kazanç sağlar.

Bazı kelimelerdeki sesler birbiri ardınca birkaç kez düşer. Meselâ, "båle" edatının meydana geliş sürecini şu şekilde göstermek mümkündür: bår+ilen[19]>bårlen>bårle>bålen>båle.

Bu şemada edebî dilimizin evrim yolu ile (kendi iç kanunları çerçevesinde) gelişme eğiliminin gayet güçlü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Göründüğü kadarıyla, edebî dilimizin gelişme yolunda "bår ilen" yapısının dört kez değişmesi sonucunda "båle" edatı meydana gelmiştir.

[19] V. İ. Xangildin, **age.,** s. 280.

*Metall, kristall* gibi iki "l" ile biten kelimelere "l" ünsüzü ile başlayan ek geldiğinde, "l" ünsüzlerinden biri düşer. Meselâ: *metall+lar ~ metallar, kristall+lı ~ kristallı*. Bu kelimelere bir çekim eki geldiğinde de aynı durum oluşur: *kristall+ı ~ kristalı, metall+ı ~ metalı.*

*Min, sin* zamirlerinin hâl ekleriyle çekimlenmelerinde farklı bir özellikleri ortaya çıkar. Yönelme hal eki aldıklarında bu zamirlerdeki "n" ünsüzü düşer. Bu kelimeler miña, siña şekillerini alırlar. *Miña, siña* kelimelerinin büyük ünlü uyumu kuralına uymamaları bu değişimin aşamalı bir şekilde ortaya çıktığını gösterir.

İşaret zamiri "şul" hal eklerini aldığında aşağıdaki şekillere girer:

Teklik halde: şul, şunıñ, şuña, şunı, şunnan, şunda;

Çokluk halde: şular, şularnıñ, şularga, şularnı, şulardan, şularda.

Bu örnekte, yalın haldeki *şul* zamirinde yalın hal dışında ve yine çokluk hallerinin tamamında "l" ünsüzünün düştüğü görülür.

*Sarı, sorı* (boz, grimsi) kelimelerinde sıfatın küçültme derecesini belirtmek için bu kelimelerin sonuna -gılt eki eklenir. Şayet biz, eki eklerken, kelimelerin yapısına dokunmamış olsaydık, dilimiz için yabancı ve söylenmesi daha zor olan *sarıgılt, sorıgılt* gibi yapılar ortaya çıkardı. İşte bu yüzden eki eklemekle birlikte, asıl sıfatların (sarı, sorı) sonundaki "ı" ünlüsünü atmak gerekmiştir. Sonuçta alışık olduğumuz ve söylenmesi kolay olan *sargılt, sorgılt* kelimeleri ortaya çıkmıştır.

Topluluk bildiren sayılar, sayıların sonuna -aw/-ew ekleri eklenerek yapılır. Bu ek, ünsüzlerle biten sayılara eklenirse, bizim için tanıdık, söylenmesi kolay olan *bårew, öçew, dürtew, unaw* kelimeleri ortaya çıkar. Şayet yukarıda belirtilen ek, ünlüyle biten sayılara eklenirse, bizim için yabancı, söylenmesi zor *ikå+ew ~ ikåew, altı+aw ~ altıaw, cidå+ew ~ cidåew* kelimeleri ortaya çıkardı. Bu olumsuz durumdan kurtulmak için sayıların sonundaki ünlüler düşürülmüş ve dilimizde bugün kullanılan *ikew, altaw, cidew* kelimeleri ortaya çıkmıştır.

Edebi dilimizdeki kelimelerin değişmesi incelendiğinde, 3. kişi zamiri "ul"ın iyelik ve hal ekleriyle çekimlenişi dikkate değer.

Edebî dilimizin evrim geçirmesi sürecinde yalnızca kelimelerden seslerin değil hecelerin de düştüğü görülür.

Anıñ uglı-karåndeşå bar irdå
(Destan-ı Babahan)

Gariplernå hiçbår adem almaz sanga,
Aşayırsa, lezzet barmaz hergiz canga.
(Mevle Kolıy)

Verilen örneklerdeki *karåndeşå, aşayırsa* kelimelerinden -åñ, -yır heceleri atılmıştır. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *kardeş, aşasa* şeklinde kullanılmaktadırlar.

Kelimelerden hecelerin atılması olayına Rusçadan alınan kelimelerde de rastlıyoruz. Meselâ, Rusçadaki *revolyutsionnıy, sotsalnıy, kollektivnıy, aktivnıy* şeklindeki türemiş sıfatlardan faydalanırken, biz bunları *revolyutsion, sotsial, kollektiv, aktiv* şeklinde kullanıyoruz. Tatar Türkçesine geçerken bu kelimelerin bir hecesi düşüyor.

*Kızıl ve yeşål* kelimelerine sıfatın küçültme derecesini meydana getirmek için, bunların sonuna -gılt ve -kålt ekleri eklenir. Eğer ekleri eklerken *kızıl, yeşål* kelimelerinin yapısı korunmuş olsa, söylenişi hoş olmayan *kızılgılt, yeşålkålt* kelimeleri meydana gelirdi. Fakat, en az çaba yasası

temelinde, ekler eklenirken aynı zamanda *kızıl* kelimesinden "ıl", *yeşål* kelimesinden "ål" heceleri atılır. Sonuçta alışık olduğumuz *kızgılt, yeşkålt* kelimeleri meydana gelir.

Konuşucunun iç dünyası, duyguları, sevinç ve kaygıları konuşmasını etkiler, konuşmaya farklı bir ton verir. Bu etkinin yansıması konuşurken kullanılan kelimelerde, seslerde de görülür. Meselâ, derin hasret, kaygı çeken kişiler duygularını anlatmak için daha zor, daha fazla enerji ve zaman gerektiren kelimeler kullanırlar. Bu durumun örneklerini A. Kandalıy'ın şiirlerinde görmek mümkündür. Onun basit, mizahî olarak yazılmış "Keje" (Keçi) şiirinde aşağıdaki dörtlük var:

Yörår üzå kirtenåñ buyı bålen,
Aşlıkka kårünåñ uyı bålen
Yalgız yörmes, ul yörår tuyı bålen,
Çümelene üre torıp aşar imdi.
(A. Kandalıy)

Bu dörtlükte şair beş sesten oluşan "bålen" edatını kullanıyor. Büyük kaygı, derin duygular ile yazılan "Gaziz Balam" (Aziz Balam) şiirinde, "bålen" edatı şaire yeterli gelmez. O, kaygısını anlatırken, altı sesten oluşan ve söylenmesi daha fazla enerji ve zaman gerektiren "bårlen" edatından yararlanır:

Bu kader moñlı zar bårlen,

Bu kader i'tizar bårlen,

Bu kader intizar bårlen

Sorıym såzi, eya balam.

(A. Kandalıy)

Kelimelerden hece ve ses atılması dilimizin tarihî akışında sıkça rastlanan ve çok çeşitli değişkeleriyle görülen bir durumdur. En az çaba yasası temelinde meydana gelen bu durum, edebî dilimizin ileriye gitmesinde önemli rol oynayan, onu gelişmeye, olgunlaşmaya götüren güçlü unsurlardan biridir.

## EKLERİN SÖYLENİŞ AÇISINDAN KOLAYLAŞTIRILMASI

Eklerin dilde tuttuğu yerin önemini belirten C. Velidi: "Ekler asıl kelimelere göre daha çok kullanılırlar", demektedir[20].

Ekler, dilde çok çeşitli işlevleriyle kullanılırlar. Dilin yaşaması ve değişmesi yolunda ekler de çeşitli değişimlere uğrarlar. Meselâ, eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde kullanılan pek çok ekin yapısı değişmiş, söylenişi kolaylaşmıştır.

Yosıfnıñ suretån töşte kürdå,

Kürüben Yosıfe 'ayşık uldı.

(Yusuf ve Züleyha)

'Iyşık utın kabızuben yaksam çırag.

(Mevle Kolıy)

Örneklerde görülen *kürüben, kabızuben* şeklindeki zarf-fiiller eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde çok sık kullanılmıştır. Edebi dilimizin şekillendiği dönemde bu tür fiillere gelen

[20] C. Velidi, **Tatar Tålå Gramatikası,** Kazan 1919, s. 30.

uzun ünlülü ve dört sesten oluşan -uben/-üben ekleri, yerini kısa ünlülü yalnızca iki sesten oluşan -ip/-åp eklerine bırakmıştır. Yukarıda örnek olarak verilen kelimeler şimdiki edebî dilimizde *küråp, kabınıp* şeklinde kullanılıyorlar.

Konuşma sürecini oldukça kolaylaştıran, edebî dilimizin gelişmesini sağlayan eklerdeki bu değişme, en az çaba yasasının güçlü bir yansımasıdır.

Eski edebî dilimizden alınan örneklerde şimdiki zaman zarf-fiilinin -ub/-üb ekleri kullanılarak oluşturulduğu da görülür. Meselâ, Exmet Kurmaşi'nin "Tahir ile Zühre" adlı eserinde aşağıdaki mısralar var:

Vafadarım, xan kızı

Do'a kıylub torıñız.

Tahir yarım digende,

Kayırılub küz salmadıñ .

Sin isåme töşkende

Kåmnå kürüb yörgeymen?

Bu örneklerde geçen *kıylub, kayırılub, kürüb* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *kılıp, kayırılıp, küråp* şeklinde kullanılmaktadır. Bu zarf-fiilin eki hafifletilmiş, uzun ünlülü -ub/-üb eki kısa ünlülü -ıp/-åp eki ile yer değiştirmiştir.

Fiilin üzerine -guçı/-güçå; -kuçı/-küçå ekinin eklenmesiyle oluşan şimdiki zaman sıfat-fiiline, eski Türk dilinde, yine eski edebî dilimizde sıkça rastlanır.

Kayum Nasıyri'nin 1894 yılında basılan "Ülenlåk ve Çeçeklåk" adlı eserinden birkaç örnek alalım.

*"Gıylmå nebatat dirler bår fendår ki cir yözånde üsken hertörlå agaçlar ve ülennernå beyan kılguçı bår gıylåmlåktår.*

*... İn ewvel üzåmåzde bulguçı ülennernåñ tamırların, ve kabıkların, ve çeçeklerån, ve yafrakların ... bålmek lazim.*

*Mekbazat tıyp fenånde (...) kabıyz bulguçı ve baglaguçı, ve cıyırguçı darulardır".*

Edebî dilimizin nitelik olarak gelişme gösterdiği devirde, bu parçalardaki *kılguçı, bulguçı, baglaguçı, cıyırguçı* kelimeleri *kıluçı, buluçı, beylewçi, cıyıruçı* şekillerini almışlardır.

F. A. Ganiyev, edebî dilimizde yaygın olarak kullanılan -lı/-lå ekinin -lık/-lik ekinin sonunda bulunan "k", "q" seslerinin düşmesi sonucunda meydana geldiğini belirtiyor[21].

Şimdiki zaman çekiminde fiillerin sonuna -mın/-mån eki getirilerek yapılan *baramın, alamın, kilemån, kitemån* gibi kelimeler eski edebî dilimizde yaygın olarak kullanılmıştır. Milli edebî dilimizin şekillendiği dönemde -mın/-mån eki yerini söylenişi kolay olan, daha az enerji ve zaman gerektiren "-m" ekine bırakmıştır. Yukarıda gösterilen örnekler şimdiki edebî dilimizde *baram, alam, kilem, kitem* şeklinde kullanılmaktadırlar.

[21] F. A. Ganiyev, **Suffiksalnoye Slovoobrazovaniye v Sovremennom Tatarskom Yezıke,** Kazan 1974, s. 158.

Bu durumla ilgili olarak V. X. Xakov: "*Eklerin kısalması, hiç şüphesiz milli normların düzene girmesi, sağlamlaşması ve olgunlaşması ile ilgilidir. (...) Eski şekillerin bazı durumlarda stilistik amaçlarla kullanılması mümkündür*[22]" demektedir.

Eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde şimdiki zaman çekiminin olumsuzluk şekli fiil tabanına -may/-mey eki getirilerek yapılmıştır. Meselâ:

Bu miskin, Mevla Kolıy tön kön yatmay,

Xak kollıgın qılsançı, xikmet eytmey,

Kol Söleyman xikmetåne edep totmay,

Xikmet eytår neçe xelåñ bulır miken?

(Mevle Kolıy)

Bu xel ile 'omår buylay,

Kulındin åşleråñ kuymay,

Yörårsåñ tamagıñ tuymay,

Ki be'zı çakta açlıkta...

(A. Kandalıy)

Örneklerdeki *yatmay, eytmey, totmay, kuymay, tuymay* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *yatmıy, eytmi, totmıy, kuymıy* şeklinde kullanılmaktadır. Kelimelerdeki -may/-mey eki -mıy/-mi şeklini almıştır.

Bu şekildeki eklerin değişmeleriyle ilgili olarak D. G. Tumaşeva: "*Fiilin olumsuz şeklinin her zaman -ma/-me eki ile yapıldığını dikkate alırsak, bu şeklin yokluğu al-ma-y, åş-le-me-y olurdu. Fakat, edebî dil kanunlarına göre ünlü ses daralıp almıy, åşlemi söylenişi meydana geliyor*[23]" demektedir.

Türk lehçeleri arasında yapısı bakımından Tatar Türkçesine en yakın lehçe olan Başkurt Türkçesinde -may/-mey eki eski Türk dilindeki işlevlerini koruyup değişmemiştir.

Eski Türk dilinin örneklerinden olan, medreselerde ders kitabı, molla hanımlarının vaaz kitabı olarak kullandıkları "Bedevam" adlı eserde aşağıdaki mısralar var:

Çıkkan can tenge kårgey,

Üzån kabårde kürgey

"Ah vah" diyåp yıglagay,

Allah degål bedevam.

Buradan göründüğü kadarıyla, eski Türk dilinde ve eski edebî dilde fiil tabanına -gay/-gey eki getirilerek yapılan belirsiz gelecek zaman hikâye fiiller, genişçe kullanılmıştır. Edebî dilimizin gelişmesi yolunda bu tip fiil şekillerindeki -gay/-gey eki yerini, ünsüzle biten kelimelerde -ır/-år/-r ekine, ünlüyle biten fiillerde ise -r ekine bırakmıştır. Verilen örneklerdeki *kårgey, kürgey, yıglagay* kelimelerini biz şimdi *kårår, kürår, yılar* şeklinde kullanıyoruz.

[22] V. X. Xakov, **age.,** s. 90.
[23] D. G. Tumaşeva, **age.,** s. 115.

En az çaba yasası açısından bakıldığında, yukarıda ele alınan örneklerde görülen değişmelerin edebî dilimizin gelişmesini sağlayan unsurlardan sayılması gerektiği ortaya çıkar. Gerçekten de, üç sesten oluşan uzun ünlülü -gay/-gey ekinin iki sesten oluşan kısa ünlülü -ır/-år eki ile, özellikle de yalnız bir sesten ibaret olan -r eki ile yer değiştirmesi konuşmak için harcanacak enerji ve zamanın miktarını, işi azaltır, konuşma sürecini kolaylaştırır.

Eski Türk ve eski edebî dilimizden miras olarak gelen eklerin çoğu çeşitli değişmelere uğramıştır. Eklerin evrimsel değişmeleri her zaman edebî dilimizin olgunlaşması, güzelleşmesi yönünde olmuştur.

**EKLERİN KULLANIMDAN DÜŞMESİ VE MEYDANA GELİŞ ŞEKİLLERİ**

Edebî dilimizin gelişmesinde eklerin kısaltılması, hafifletilmesiyle birlikte, dilde daha önceleri kullanılan eklerin tamamen kullanımdan düşmesine de rastlanmaktadır. Bu durumu göz önüne getirmek için edebî kaynaklara göz atalım.

Kitårgål kaygını, bulsın küñål şat,

Bela ve rencü, ve mixnettin kıl azat.

(Tuhfe-i Merdan)

Mevla Kolıy sabır åşån ‘adet itkål,

Dönya åşån kuygıl, ta’at itkål.

(Mevle Kolıy)

Havañ zur totma, sındırgıl,

Ki bår canımnı tındırgıl

Koçıp kuynıñda kundırgıl,

Biråp vaslet devasınnan.

(A. Kandalıy)

Yukarıda verilen örneklerden göründüğü kadarıyla eski Türk dilinde ve eski edebî dilimizde ikinci teklik şahıs emir fiiline eklenen -gıl/-gål; -kıl/-kål eki oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Fakat, edebî dilimiz geliştikçe, olgunlaştıkça bu ek tamamen kullanımdan düşmüştür. Yukarıda verilen örneklerdeki *kitårgål, itkål, kuygıl, sındırgıl, tındırgıl, kundırgıl* kelimeleri şimdiki edebî dilimizde *kitår, it, kuy, sındır, tındır, kundır* şeklinde kullanılırlar.

Bazı dil bilginlerimiz yukarıda verilen -gıl/-gål; -kıl/-kål ekinin dilimizde kullanımdan düşmediğini, yalnızca kendisi gibi aynı işleve sahip olan -çı/-çå eki ile yer değiştirdiğini düşünmektedirler. Onlara göre eski *kürgål, bargıl* yerine *kürçå, barçı* kelimeleri kullanılmaktadır. Fakat, edebî dilimizden alınan örnekler bu görüşün doğru olmadığını gösteriyor. Meselâ, Kayum Nasıyri’nin 1953 yılında basılan seçme eserlerinde aşağıdaki şarkılar var:

Kolak salgıl, canaşa,

Söyleyåm bår tamaşa;

‘Iyşık töşåp bu başa,

Ordım başımnı taşa.

Aççı yözåñ, küreyåm,

İ canıyım, tügerek.

Kuşsañ, canıy, yörårmån

Xåzmetåñde tegerep.

Aynı zamanda yazılan bu iki şarkının birinde -gıl, diğerinde -çı ekinin kullanılması, -çı ve -çå eklerinin eskiden beri, -gıl/-gål; -kıl/-kål eklerinin kullanımdan düşmelerine kadar edebî dilimizde kullanılmakta olduğunu göstermektedir. Bu yüzden -çı/-çå ekinin -gıl/-gål; -kıl/-kål ekininin yerini aldığını düşünmek doğru olmaz.

Halkımızın arasında *Miñlågali, Miñlåsafa, Miñlåbanat, Miñlågayan* gibi önüne "miñlå" (benli) kelimesi konulan erkek ve kadın isimlerine bolca rastlanmaktadır. Söylenildiğinde, bu gibi isimlerin *miñlå* kısmındaki sıfat yapan -lå eki düşer. Yukarıda yazılışı verilen isimleri halk *Miñgali, Miñsafa, Miñbanat, Miñgayan* şeklinde söylemektedir.

*Emma küp avırular bizgek bålen katış buladır (...) Küp vakıtta tomaw zexmetå küzge töşedår (...) Bu ülen berålgen, sugılgan cirge ve dexi påşken cirge yabılsa, faydası bardır, avırını tuktatadır*[24]".

Yukarıdaki parçadaki *buladır, töşedår, bardır, tuktatadır* kelimelerini biz şimdi -dır/-dår ekini atarak *bula, töşe, bar, tuktata* şeklinde kullanıyoruz.

Bununla ilgili olarak V. İ. Xangildin: "*Fiil çekiminin üçüncü şahsı ise şimdiki Tatar Türkçesinde yalnızca eksiz şekilde belirtilmektedir. Meselâ: ul student, alar studentlar. Eski Tatar Türkçesinde ise bu, -tır/-tår; -dır/-dår eki ile söylenmiştir: studenttır, studentlardır şeklinde*[25]" demektedir. Böylece: "*Edebî dilin normlarının olgunlaşması sürecinde -dır/-dår eki kullanımdan düşmüştür*[26]" yani bu ekler, bugün fiil çekiminde görev almamaktadır.

Dilimizde eklerin kullanımdan düşmeleri, her zaman konuşma sürecinin hafiflemesi, konuşma için harcanacak enerji ve zamanın miktarının, işin azalması yönünde olmuş, edebî dilimizin olgunlaşması ve güzelleşmesi yolunda önemli rol oynamıştır.

Edebî dilimizin geçirdiği yapı değişiklikleri incelendiğinde, edebî dilimizde kullanılmakta olan eklerin meydana geliş yolları da dikkat çekicidir. Bunu dikkate alarak, dil bilginlerimizin bu konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

"Şekli Nigåzde Tatar Grammatikası" adlı eserinde G. Alparov: "*Ekler çok eski zamanda dilimizin ilk dönemlerinde müstakil anlamlı kelimeler olsa gerek. Bunlar dilin gelişmesi, sürekli değişmesi sonucunda yavaşça evrim geçirmesiyle, önce müstakil anlamlarını yitirmişlerdir. Sonra söylenişleri yönünden de kısalıp eke dönüşmüşlerdir*[27]" demektedir.

V. İ. Xangildin: "*Dil biliminin verilerine bakılırsa, ekler kendilerinin tarihî kaynakları bakımından aynı kelimelerle birleşirler. Bunlar, müstakil veya yardımcı kelimelerden değişerek ortaya çıkmışlardır*[28]" der.

---

[24] K. Nasıyri, **Ülenlåk ve Çeçeklåk,** Kazan 1894, s. 10, 11.
[25] V. İ. Xangildin, **age.,** s. 204.
[26] V. X. Xakov, **age.,** s. 92.
[27] G. Alparov, **age.,** s. 57.
[28] V. İ. Xangildin, **age.,** s. 30.

D. G. Tumaşeva: "Xezårgå Tatar Edebi Tålå" adlı eserinde: "*Dildeki ekler müstakil kelimelerden gramerleşme sonucunda ortaya çıkmışlardır, diye görüş var. Gramerleşme kelimenin somut-leksik anlamını kaybedip, soyut-gramatik anlam bildirmeye başlamasına bağlanmıştır. Kelimedeki anlam değişmesi, onun kabı olan ses dizilişini de değiştirir. Sesin bağımsız yapısı giderek kaybolup kelime, ses uyumu kuralına tabi olmaya başlar ve eke dönüşür*[29]" demektedir.

-dır/-dår; -tır ekinin meydana gelmesi ve dilimizde kullanımdan düşmesi V. X. Xakov tarafından aşağıdaki şemayla gösterilmiştir:

båte torır > båtedår > båte,

uyana torır > uyanadır > uyana

yuk torır > yuktır > yuk[30].

Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün dil bölümü hocaları tarafından yazılan eserde Z. M. Veliullina, uzun zaman yardımcı kelime işleviyle kullanılma sonucunda müstakil anlamlı kelimenin anlamını ve fonetik bağımsızlığını yitirip eke dönüştüğünü belirtmektedir[31].

Eklerin meydana gelmesiyle ilgili olarak bilginlerimiz tarafından belirtilen görüşler, bu durumun en az çaba yasası temelinde gerçekleştiğini ortaya koyuyor. Gerçekten de, müstakil bir anlama sahip olan, genellikle, birçok ses ve birkaç heceden ibaret olan kelimeler, zamanla kısalırlar, söylenişleri kolaylaştırılır ve edebî dilimizin şekillenme sürecinde önemli bir yeri bulunan eke dönüşürler.

## KELİME, CÜMLE İÇİNDE HECE EKSİLMESİ VE SESLERİN DURUMU

Edebî dilimizin ilerlemesi, olgunlaşması sürecinde önemli yer tutan olgulardan biri de çeşitli kelime ve cümlelerin içindeki hece sayısının eksilmesidir.

Konuşucu, her heceyi söylemek için belirli bir enerji ve zaman harcar. Bu yüzden çeşitli kelimeler ve cümleler içinde hece sayısının azalması, konuşma için harcanacak enerji ve zamanın miktarını azaltmaya, konuşma sürecini hafifletmeye, dilimizi gelişmeye sevk etmeye götüren önemli faktörlerin başında gelir. En az çaba yasasının bir yansıması olan bu olgu, değişik kelimelerdeki farklı değişmeler veya iki kelimenin kendi aralarındaki ilişkisi yoluyla meydana gelir ve çeşitli varyantlarla ortaya çıkar.

Farklı kelimeler içindeki değişiklikler sonucunda hece sayısının azalmasını "Kelime içinde hece sayısının azalması", yine iki kelimenin kendi aralarındaki ilişkileri sonucunda hece sayısının azalmasını ise "Cümle içinde hece sayısının azalması" şeklinde değerlendiriyoruz.

### 1. Kelime İçinde Hece Sayısının Azalması

Kılıç baktı Yosıfnı bulumadı,

Cehet kılıp kandalıgın bålümedå,

Kendå yalgız åsteyü kelümedå,

Xucasına exval i'lam kılır imdi.

(Yusuf ve Züleyha)

[29] D. G. Tumaşeva, **age.,** s. 13.
[30] V. X. Xakov, **age.,** s. 93.
[31] **Xezårgå Tatar Edebi Tålå Morfologiyeså,** 1972, s. 30.

Bu dörtlükteki *bulumadı, bålümedå, kelümedå* kelimelerini şimdi *bulmadı, bålmedå, kilmedå* şeklinde kullanıyoruz. Kelime içinden "u" ve "ü" ünlülerinin düşmesi sonucunda ilk şekillerdeki hece sayısı da azalmıştır. *bulumadı, bålümedå, kelümedå* şekillerinde dört hece varken, *bulmadı, bålmedå, kilmedå* kelimelerinde hece sayısı üçe inmiştir.

Bazı durumlarda ünsüzlerin düşmesi de kelime içindeki hece sayısının eksilmesine yol açabilir. Meselâ, *bozagu, uklagu* kelimeleri gibi. Şimdiki edebî dilimizde bu kelimeler *bozaw, uklaw* şeklinde kullanılmaktadırlar. Kelimelerdeki "g" ünsüzünün düşmesi sonucunda hece sayısı ikiye düşmüştür. Yukarıda biz, eski Türk dilinde ve yine eski edebî dilimizde: *baruben, kilüben* şeklinde kullanılan kelimelerin şimdiki dilimizde: *barıp, kilåp* şeklinde kullanıldıklarını görmüştük. Dildeki bu değişim de bu kelimelerdeki hece sayısını eksilterek üçten ikiye düşürmüştür.

**2. Cümle İçinde Hece Sayısının Azalması**

Yazar Mars Şabayev "Salda Seyexet" adlı uzun hikâyesinde, Sacide adında bir bayan hakkında *"İsåmån de båldåler: Sacidettey iken ul. Bu yaklarda şulay indå, yaşlı kadınların ismine "ttey" ekleyip söylerler: ttey-tütey, yani Sacide Tütey. Tål üzåne uñaynı åzli bit, Sacidettey, Cemilettey, Xediçettey dip ke cibereler"* (İsmini de bildiler: Sacidettey imiş o. Bu taraflarda böyle, yaşlı kadınların ismine "ttey" ekleyip söylerler: ttey-tütey, yani Sacide Tütey. Dil kendisi için kolay olanı arar elbette, Sacidettey, Cemilettey, Xediçettey diye seslenirler) diye, yazıyor.

Yazar, halkımız arasında yaygın olarak kullanılan bu söylemi en az çaba yasasından hareketle anlatıyor. Halk kendi konuşmasında enerji ve zamanını daha az harcamak istiyor. *Sacidettey* diyerek söylemi hafifletiyor, işi azaltıyor. Bu durumda iki kelimenin, *Sacide* ve *tütey* kelimelerinin kendi aralarındaki münasebetleri vasıtasıyla hece sayısı azalıyor. *Sacide* ve *tütey* kelimelerindeki hece sayısının toplamı beş iken, *Sacidettey* yapısında hece sayısı dörde düşüyor.

Şunu da belirtmek gerekir ki yaşlı kadınların ismine -ttey veya -tti unsurunu ekleyerek söylemek yalnızca açık heceyle biten kelimelerde mümkündür. Kapalı heceyle biten kelimelere -ttey veya -tti unsuru eklenmiyor. Meselâ, *Meryem* ismine -ttey unsurunu eklemeyi düşünsek, "-m" ünsüzü ile "t-" ünsüzü arasına ister istemez "å" ünlüsü gelmek zorundadır. Ancak *Meryemåttey* şeklinde söyleyebiliriz. Dilimizin iç kanunlarına bağlı olan bu durum yazarlarımızın eserlerinde de açıkça görünür. Meselâ, Şeyxi Mannur "Agım Sularga Karap" adlı uzun hikâyesindeki *"E yazga taba kürşåså Sexipteynåñ bårdenbår kazı yukka çıga"* (Ve yaza doğru komşusu Sexiptey'in biricik kazı yok oluyor) diye, yazıyor. Bu parçada yazar, kapalı heceyle biten *Sexip* ismine -ttey unsurunu ekleyemiyor ve dilimizin iç kanunları uyarınca, kadının ismine yalnızca -tey unsurunu eklemek zorunda kalıyor. M. Mehdiyev de "Kaz Kanatları" romanında kapalı heceyle biten Kamer ismine -tti unsurunu ekleyemiyor: *Kamer Tuti* diye yazıyor. Halbuki, açık heceyle biten Sabira ismine -tti ekleyip, *Sabiretti* diye yazıyor.

Bu durumun sebebini açıklamak için, dilimize has bir durumu hatırlayalım.

Hiçbir ünsüz, bir ünlü yardımı olmadan konuşma organlarımız tarafından yalnız başına çıkarılamaz. Ünlülerin ünsüzlere yardımcı olma imkânı, ünlünün doğasına ve onun fonetik dağılımına bağlı olarak ortaya çıkar. Meselâ, *kart, kort, yort, sırt* kelimelerinde "a, o, ı" ünlüleri üç ünsüzün kullanılmasını sağlarken, *Xediçettey, Kamilettey* kelimelerinde son heceyi oluşturan "e" ünlüsü, iki ünsüzü; oysa Xediçetti, Kamiletti kelimelerinde son heceyi oluşturan "i" ünlüsü yalnızca bir ünsüzü harekete geçirir. Bundan dolayı, kapalı heceyle biten kelimelere -ttey, ve yine -tti unsuru eklenemiyor. Çünkü bu fonetik dağılımda ünlülerin yerine getirmeyeceği bir görevdir. Birinci durumda "e" ünlüsüne üç, ikinci durumda "i" ünlüsüne iki ünsüzü harekete geçirme görevi yükleniyor.

Böylece, her zaman kullanılan isimlerdeki bir olguyu inceleme sonucunda dil bilimi için önemli olan bir görünümü, dilimizin ince bir sırrını açmak mümkün oldu.

Cümle içindeki hece sayısının azalması çoğu durumda yanında bulunan ünlülerin geçirdiği değişmelerle gerçekleşmektedir. Bilginlerimizin bu konu hakkındaki görüşlerine bakalım.

Kayum Nasıyri'ye göre, komşu kelimelerdeki yan yana bulunan ünlülerin birisinin düşmesi gerekir[32].

C. Velidi bu meseleyle ilgili olarak: "İki ünlü art arda gelmekten hoşlanmaz. Bunun için çoğu zaman bunlardan biri düşer veya aralarına bir ünsüz girer[33]" diyor.

G. Alparov meseleye daha geniş bakar. Bu konuda o: "*Kelimenin unsurları arasında iki ünlü yan yana gelemez. Bunların ikisi arasında hece doldurucu bir ek ses girer. (...) İki kelime arasında ünlüler yan yana geldiğinde, bunlar birleşmek, daha güçsüz olanı düşmek veya değişmek zorundadır*[34]" der ve bu görüşünü edebî dilimizden aldığı örneklerle ispatlar.

Üleştirme sayı sıfatları, sayıya -ar/-er (ünsüzden sonra), -şar/-şer (ünlüden sonra) ekleri getirilerek yapılır.

Ne için ünlüyle biten sayılara -şar/-şer ekini eklemek icap etmiştir? Bunun sebebi nedir?

Bunun sebebi, kelime içinde iki ünlünün yan yana gelmesinin uygun olmamasındadır. Şayet, ünlüyle biten sayıya -ar/-er ekini eklesek, dilimiz için garip, söylemek için zor olan ikåer, altıar, cidåer kelimeleri ortaya çıkardı. Bu uygun olmayan durumdan kurtulmak için biz, ünlüyle biten sayıya -şar/-şer eki eklemeye mecbur kalıyoruz. Sonuçta dilimizde kullanılan, söylenişi kolay *ikåşer, altışar, cidåşer* kelimeleri ortaya çıkıyor. Bu durumda kelime içindeki yan yana olan ünlüleri birbirinden ayırmak için, bunlar arasına "ş" ünsüzü eklenmiştir.

Ünsüzle biten sayılara -aw/-ew eki getirilerek topluluk sayıları yapılır: *bårew, öçew, bişew, unaw*... gibi. Eğer sayıların sonunda ünlü olursa, bu eki eklemenin yanı sıra, sayının sonundaki ünlüyü de düşürmek gerekir. Yoksa dilimiz için sevimsiz, söylenmesi zor olan: *ikåew, altıaw, cidåew* gibi kelimeler ortaya çıkar. Bu durumda da kelime içinde iki ünlüyü yan yana getirmemek için, sayıların sonundaki ünlüleri atmak gerekmiştir.

Şimdiki zaman hikâye fiili, ünlüyle biten fiil tabanının sonuna -ıy/-i eki eklenerek yapılır: *kara-karıy, kapla-kaplıy, tåle-tåli, åşle-åşli* gibi. Bu örneklerden göründüğü kadarıyla, kelime içinde iki ünlünün yan yana gelememesinden, -ıy/-i eki eklenmesiyle birlikte, fiil tabanlarının sonundaki ünlüler düşürülür.

Halk arasında yaygın olan *Safin, Gatin, Vafin, Xemzin* soyadları *Safa, Gata, Vafa, Xemze* isimlerinin sonuna soyadı yapan -in ekinin eklenmesiyle yapılmıştır. İşte, kelime içinde iki ünlünün yan yana gelmemesi için, soyadı yapan -in ekinin sonundaki ünlü düşürülmüştür.

Bilginlerimiz tarafından belirtilen kelime içinde veya komşu kelimeler arasında ünlülerin yan yana gelememe durumu, Tatar dil bilimi tarihinde gözlenen büyük buluşlardan sayılmalıdır. Bu durum, edebî dilimizin ileri gitmesinde, olgunlaşması sürecinde önemli derecede rol oynayan çok çeşitli değişiklikleri doğurmuştur. Bu duruma dikkat çekmek amacıyla biz, bu duruma mahsus isim vererek, bu duruma "yan yana gelen ünlülerin durumu" dedik.

Yukarıda yan yana gelen ünlülerin durumuyla ilgili birkaç ses olayını gördük. Şimdi de birleşik kelimelerde yan yana gelen ünlülerin durumuna göz atalım.

---

[32] K. Nasıyri, **Enmuzec,** Kazan 1975, s. 7.
[33] C. Velidi, **age.,** s. 28.
[34] G. Alparov, **age.,** s. 35.

Eski atalarımız tarafından *sarı ut* (çim, çimen) ve *ne irse* şeklinde kullanılan birleşik kelimelerin çoktan beri artık *sarut, nerse* şeklinde kullanılmaları, yan yana gelen ünlülerin durumunun edebî dilimizde çok eskiden beri rol oynadığını gösteriyor.

Bu birleşik kelimelerde yan yana gelen ünlülerin durumu aşağıdaki gibi olmuştur.

Söylerken, *sarı ut* ve *ne irse* birleşik kelimelerinin parçalarının kendi aralarında yakın olmaları dolayısıyla yan yana gelen ünlülerin durumu meydana gelmiştir. Birleşik kelimelerden bir ünlü düşürme, parçaların birleşmesine kolaylık doğurmuş ve böylece kelimeler birleşmiştir. Birleşik kelimelerdeki hece sayısının, birleşen kelimelerdeki hece sayısının toplamından bir hece eksilmiş, söylem kolaylaşmış, konuşmak için sarf edilen enerji ve zamanın miktarı, iş azalmıştır.

Canlı konuşmada da yan yana gelen ünlü durumunun yansımasıyla sıkça karşılaşılır. Meselâ, *sarı at, maylı it* (yağlı et), *korı utın* (kuru odun) şeklinde yazılan kelimeleri konuşmada *sarat, maylit, korutın* şeklinde söylüyoruz.

-a ve e eklerinin getirilmesiyle yapılan zarf-fiillerin sonuna "al-" yardımcı fiilinin eklenmesiyle oluşturulan *bara ala, kile ala, bara almıy, kile almıy, küre almıy, kütere almıy* gibi birleşik fiiller şimdiki edebî dilimizde genişçe kullanılmaktadır. Bu yapıdaki fiillerin birleşme eğilimlerinin güçlü olduğu gerçeği önemlidir. Bu birleşiklerin unsurları birbirine yakınlaşınca, yan yana bulunan ünlüler durumu ortaya çıkar. Parçalardaki bir ünlü düşer, parçalar birleşir ve birleşik fiiller meydana gelir. Sonuçta birleşik yapıdaki hece sayısı, ayrı ayrı parçalardaki hece sayısından bir eksik olur, konuşma hafifler, konuşmak için sarf edilmesi gereken enerji ve zamanın miktarı, iş azalır. Fakat farklı kelimelerin birleşmesi, onların leksik anlamlarını etkilemez, yani bu değişme sonucunda yeni kelimeler ortaya çıkmaz.

Yukarıda söylenenleri açıklamak için, edebî kaynaklardan örnekler verelim:

Cıyıp kırdan börlågen

Kilgen irkem, bår gånem.

E min aña söyüvåmnå

Båldårelmi tilmårem.

(M. Celil)

Üzåm su ala iken,

Üzåm yuanam iken,

Karıym, karıym, hiç tabalmıym,

Nige soñ yanam iken?

(S. Xekim)

Örneklerdeki *båldårelmi, tabalmıym* kelimeleri *båldåre almıy, taba almıym* birleşik yapısındaki parçaların bir araya gelmesi sonucu meydana gelmişlerdir. Parçalar birleşirken, yan yana gelen ünlülerin biri düşürülmüş, birleşik yapıdaki hece sayısı, birleşen parçalardaki hece sayısının toplamından bir eksik olmuştur. Fakat, birleşme sonucunda birleşen kelimelerin leksik anlamları değişmemiştir. Bir sesin düşmesi, vurgunun yerinin değişmesiyle kelimelerin duygusal değerlerinde azıcık farklılığa yol açmıştır.

Yan yana ünlüler durumunu doğuran olguları incelerken, *miken* ve *melle* kelimelerinin meydana geliş yolları da dikkate değer.

*Miken* kelimesinin meydana geliş yolunu incelemek için "Baramı iken?" (Gidiyor mu ki?) soru cümlesini ele almak uygundur. Bu cümledeki "baramı" kelimesi "iken" yardımcı fiiline yakınlaşınca, komşu kelimelerin ünlüleri yan yana gelir. Bu ünlülerden biri düşmek zorundadır. Bu durumda -mı ekindeki "ı" ünlüsü düşer. Sonuçta, yukarıda verilen soru cümlesi "baram iken" şeklini alıp haber cümlesine dönüşür, söylemin bütün anlamı bozulur. Bundan dolayı konuşucu, en az çaba yasası temelinde, ayrı düşen "m" ünsüzünü yardımcı fiil iken'in üzerine ekler. Sonuçta yeni bir yapı olan "miken" ortaya çıkar. Parçalar birleşmese de, cümle içindeki hecelerin sayısı bir hece eksilir. "Bara miken" cümlesinde hece sayısı yalnızca dört olur.

Bazı dil bilginlerimiz "miken"in farklı bir kelime olduğuna karşı çıkarlar ve onun farklı yazılışının yanlış olduğunu kabul ederler. Lakin şurası açıktır ki, *miken* kelimesi önceden beri edebî dilimizde kullanıldığı gibi ve bugün de kullanımı yaygındır. Meselâ, 14. yüzyılın sonuyla 15. yüzyılın başlarında eser veren şair Sayyadi tarafından yazılan "Dastan-ı Babaxan" adlı eserde aşağıdaki mısralar var:

Bar miken mindey 'aşıyk bulgan kåşå,

Kölge eylenåp yöregå yangan kåşå.

17. yüzyıl şairi Mevle Kolıy'ın 7. hikmetinde aşağıdaki mısralara rastlıyoruz:

Mevle Kolıy, atañ-anañ båldåñ miken,

Xuşnut kılıp, izgå doga aldıñ miken,

Yuksa, xuşnut bulmay, anlar üttå miken,

Kani bu kön kuldan kittå, nitmek kirek.

19. yüzyılın ilk yarısında eser veren şair A. Kandalıy, şiirlerinde *miken* kelimesini ayrıca çok kullanır.

Xesen Tufan'ın "İlde niler bar iken?" şiirinde aşağıdaki mısralar var:

Uylıydır ul: "Saw miken?"

åçå tulı zar miken?

Xesretlerån taratırga

Temekåså bar miken?

İsen miken, saw miken?

Bu mısralarda "miken" kelimesi beş yerde kullanılmıştır.

*Miken* kelimesi halk edebiyatı ürünlerinde de geniş yer alır. Meselâ:

Aprel miken, mart miken,

Gıyşık miken, dert miken? şeklindeki halk atasözünde "miken" kelimesine dört yerde rastlanır.

Melle kelimesi de ortaya çıkışı bakımından tıpkı "miken"e benzer. O da, halk dilinde genişçe kullanılır, şair ve yazarlarımızın eserlerinde de sıkça karşımıza çıkar. Tukay'ın "Köz" şiirinden bir örnek verelim:

Kaçan soñ, i fekıyr millet beharıñ!

Kaçan kiter kiçåp, kilår neharıñ?

Kilår melle kabårge min sörålgeç,

Kıyemet könde min ülåp tårålgeç?

Ş. Babiç'in "İsåmner Bakçası"ndan alınan bir dörtlüğe bakalım:

Tugzak tutaş! Sin möcessem bizek melle;

Mexebbetåñ köydåreler duzax melle;

Söyüvåmnå eytim disem, tål beylene.

Ul küzlernåñ sixårlå bår tozak melle?..

Edebî dilimizde eskiden beri kullanıla gelen "miken" ve "melle" kelimeleri şimdiki dilimizde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Fakat, nedense, bilimsel çalışmalarda bu unsurlar incelenmedi, kelime türleri arasındaki yerleri de belirlenmedi. "Miken" kelimesiyle ilgili olarak, V. N. Xangildin yalnızca dipnotta: "*må ve iken unsurlarının birleşmesiyle oluşan "miken"in farklı bir kelime türü olarak belirten ve soru edatının bir varyantı olarak düşünen dilciler de var. Bize göre, bu unsurun biraz daha araştırılması ve öğrenilmesi gerekiyor*[35]" diyor.

## BENZEŞME (ASİMİLASYON) OLAYI

Ülkemizin tanınmış dil bilginlerinden V. A. Zvergintsev: "*Halkın tarihi, dil tarihinin esasıdır*[36]" diyor. Dilin bu özelliği, dilde önemli bir yer tutan benzeşme olayında da açıkça görünür.

Bugün, teknolojinin hızla ilerlemesinde insanlardan daha hızlı, daha düzgün konuşmaları da bekleniyor. Dilimizdeki benzeşme olayı bu beklentiyi karşılama yolundaki çarelerden biridir.

Benzeşme olayında kelimelerden herhangi bir ses veya hece düşmez, sadece konuşma sürecini kolaylaştırmak için sesler yer değiştirir, heceler de birbirine uyum sağlar. Meselâ, *unbår* kelimesini biz *umbår* şeklinde söylüyoruz, "b" sesinin önünde bulunan "n" sesini "m" ile değiştiriyoruz, kelimenin ilk hecesi kalınsa ikinci hecesini de kalın söylüyoruz, kalın ünlülü kelimeler kalın ünlülü ekler getiriyoruz vb. Sonuçta konuşma için sarf edilmesi gereken enerji ve zamanın miktarı, iş azalıyor, konuşma hafifliyor.

Benzeşme olayının bir diğer önemli özelliği de, benzeşme sonucunda meydana gelen değişmeler, kelimelerin leksik anlamlarını etkilemiyor, onları değiştirmiyor.

Benzeşme; tam benzeşme ve yarı benzeşme olmak üzere iki türlüdür.

**Tam Benzeşme:**

Bu tür benzeşmede benzeyen ünsüz, benzetilen ünsüzle yer değiştirir. Meselâ, *atlap bar* (hızlı adımlarla yürü) birleşik yapısında benzeyen "b" ünsüzü, benzetilen "p" ile yer değiştirir. Biz bu yapıyı söylerken *atlap par* şeklinde söyleriz.

**Yarı Benzeşme**

Bu tür benzeşmede, benzeyen ünsüz benzetilen ünsüze tonsuzluk veya tonluluk yönüyle benzetilir veya tabiatı bakımından benzetilen sese yakın olan ünsüz ile yer değiştirir. Meselâ, *akbaş* kelimesi söylenişte *akpaş* şeklinde söylenir. Bu örnekte benzeyen "b" ünsüzü benzetilen ünsüze

[35] V. N. Xangildin, **age., ks. 293.**
[36] V. A. Zvergintsev, **Vnutreniye Zakonı Razvitiye Yazıka,** Moskva 1954, s. 30.

tonsuz olması yönüyle benzetilir. Yani, tonsuz ünsüz "p" ile yer değiştirir. Benzeşme olayı, ilerleyici ve gerileyici benzeşme olarak da ele alınmaktadır.

İlerleyici benzeşmede ileride bulunan ses, geride bulunan ünsüze benzetilir. Meselâ, *atlap bara* yapısında ikinci unsurun başındaki "b" ünsüzü, kendisinden önce gelen "p" sesine benzer. Konuşmada bu yapı *atlap para* şeklinde söylenir.

Gerileyici benzeşmede geride bulunan ses, daha ileride bulunan sese benzer. *Könbatış* (batı) kelimesini bu duruma örnek verebiliriz. Konuşurken, biz bu kelimeyi *kömbatış* şeklinde söyleriz. Bu örnekte dil ucu ünsüzü "n" kendisinden sonra gelen çift dudak ünsüzü "b"ye benzeyerek, çift dudak ünsüzü "m"ye dönüşür.

Benzeşme olayı farklı seslerin boğumlanmaları ile bağlantılı olarak gerçekleşir. Tanınmış dil bilgini B. İ. Kodukov, sesin boğumlanmasını: "*Boğumlanma, sesi söylemek için konuşma organları tarafından gerçekleştirilen iştir*[37]" diye, ifade diyor. Bu ifadeyi biraz değiştirerek söyleyelim: Sesin boğumlanması, o sesi söylemek için konuşma organları tarafından sarf edilen enerjidir. *"Farklı bir sesi söylemek için de yalnız bir konuşma organının aktif olması yetmez. Sesin meydana gelmesi için, konuşma organlarının belirli bir düzende ortaklaşa çalışmaları, yani belli bir boğumlanma hareketinin olması gerekir*[38]".

Benzeşmeye dair genel bilgileri gördükten sonra, bu olayın boğumlanma teorisini de vermek mümkündür. Bu teoriyi, aşağıdaki şekilde görüyoruz.

Farklı seslerin boğumlanması konuşmada aktif olarak rol alan organların çeşitli hareketleri, şekil değiştirmeleri; konuşma sırasında pasif kalan organlara göre belirli bir duruş sergilemeleri sonucunda ortaya çıkar. Bundan dolayı farklı bir sesin de boğumlanma karakteri gayet aşamalı olup, bu durum, ilgili sese ait çok çeşitli bilgileri, bu bağlamda, tonluluk-tonsuzluk, kalınlık-incelik durumlarını da içine alır.

Yukarıda gösterildiği kadarıyla, sesin boğumlanması oluşsun diye, konuşmaya katılan ses organları hava boşluğunda belirli bir duruş almaya, belirli bir halette (harekette, şekil değiştirmede) olmak zorundadırlar.

Şunu da belirtmek gerekir ki, konuşmaya aktif olarak katılan organların her biri fizik cismidir. Newton'un birinci kuralı, hareket kanunu temelinde dışarıdan etki olmadığında, bunlar kendilerinin hareketsizlik durumlarını veya eşit, doğru hareketlerini korurlar. Bunları bu haletten çıkarmak, ayrı düşünüldüğünde, herhangi bir şekilde bir sesin boğumlanmasını oluşturmak veya bozmak için, konuşan kişi enerji ve zaman harcamak zorundadır. Konuşan kişi, kendisi de sezmeden, en az çaba yasası temelinde hareket eder, harcanması gereken enerji ve zamanın miktarını eksiltmek ister. Onun bu isteğinin gerçekleşmesi için üç yol söz konusudur.

1. Yol: Konuşan kişi, gelecek sesin veya hecenin boğumlanmasını öndeki ses veya hecenin boğumlanmasına uygun hale getirir. Bu durumda ilerleyici benzeşme olur.

2. Yol: Konuşan kişi, öndeki sesin boğumlanmasını, gelecek sesin boğumlanmasına yaklaştırır. Bu durumda gerileyici benzeşme olur.

3. Yol: Konuşan kişi, iki ünlü veya bir ünlü ile "r" sesi arasında gelen "q, k, p" tonsuz ünsüzlerini, tonlu karşılıkları ile değiştirir. Bu durumda dağılımda benzeşme durumu ortaya çıkar.

Benzeşme üzerine incelemelerimiz yukarıda belirtilen görüşler temelinde yapılacaktır.

[37] V. İ. Kodukov, **Vvedeniye v Yazıkoznaniye,** Moskva 1979, s. 112.
[38] V. İ. Kodukov, **age.,** s. 112.

İncelemeyi kolaylaştırmak amacıyla, biz ilerleyici benzeşme olayını: Tonsuzluk-tonluluk durumunda benzeşme, kalınlık-incelik durumunda benzeşme adlarıyla ikiye ayırdık.

Böylece, edebî dilimizdeki benzeşme olayı:

1. Tonsuzluk-tonluluk durumunda benzeşme,

2. Kalınlık-incelik durumunda benzeşme,

3. Gerileyici benzeşme,

4. Fonetik dağılımda benzeşme, adlarıyla dört bölümde ele alınıyor.

**1. Tonsuzluk-tonluluk durumunda benzeşme.**

R. Ş. Şakirova'nın "Xezårgå Tatar Tålå Fonetikasına Kåråş" adlı eserinde belirtilen aşağıdaki kuralı alalım: "*Kelime sonunda gelen tonsuz ünsüz, kendisinden sonra gelen ikinci kelimenin başındaki tonlu ünsüzü kısmen tonsuzlaştırır*".

Örnekler:

1. *alıp bar, iltåp bir, atlap bar* birleşik fiilleri telaffuz sırasında *alıp par, iltåp pir, atlap par* şekillerini alırlar. Bu birleşik fillerde birinci kelimenin sonundaki "p" sesi söylendikten sonra, konuşma organları ikinci kelimenin başında bulunan "b" sesinin boğumlanmasını düzenlemek zorundaydı. Fakat öyle olmaz, konuşan kişi, kendisi de sezmeden, hazır olan boğumlanmadan faydalanır, onu ikinci kelimenin başındaki sesin yerine koyar. "b" ünsüzünü, tonsuz karşılığı olan "p" ile değiştirir.

2. *monıñ tösån min ak dip uylagan idåm* (Bunun rengini beyaz diye düşünmüştüm) cümlesindeki "dip" (diye) kelimesi "tip" şeklinde söylenir. Bu örnekte "ak" kelimesinden "dip" kelimesine geçilirken, boğumlanma birazcık değişir, "dip" kelimesinin başındaki "d" ünsüzü, tonsuz karşılığı olan "t" ile değişir. Bu durumda "q" ünsüzü, ardından gelen "d" ünsüzünü tonsuzlaştırır.

3. *karabrak bar* (bakarak git) veya *uylabrak bar* (düşünerek git) birleşik fiillerinde benzeşme olmaz. İkinci kelimelerin başındaki "b" ünsüzü tonsuzlaşmadan kalır ve değişmez.

Niçin böyle olmuş, niye kaide zayıf kalmıştır?

Bu, kelime içindeki seslerin birbirlerine etki etmeleri sonucunda meydana gelen bir durumdur.

İlerleyici benzeşme olarak kabul edilen tonsuzluk durumunda, benzeşme olayının gerileyici yöneliminin de bulunduğu görülür. Meselâ; *tiz kite* (çabuk gidiyor), *tiz kayta* (çabuk dönüyor), *az taba* (az buluyor), *båz çabarbız* (biz koşarız) yapılarını ele alalım. Söylenildiğinde bu yapılar *tis kite, tis kayta, as taba, bås çabarbız* şekillerini alırlar. Bu yapıların ilk kelimelerindeki "z" tonlusu, kendisinden sonra gelen "k, q, t, ç" tonsuzlarına benzeyerek, tonsuzlaşır ve "s" şeklinde söylenir.

R. F. Şakirova'nın "Xezårgå Tatar Tålå Fonetikasına Kåråş" adlı eserinde: "Kelime tabanının sonundaki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra, eklerde tonlu ünsüzler gelir. Meselâ: *aşa-dı* (yedi), *başla-dı, uñ-da* (sağda), *sul-da* (solda), *östel-de* (masada), *şeher-den* (şehirden), *tereze-den* (pencereden), *bülme-de* (odada) vb." denilmektedir.

Biz bunu, tonlulukta benzeşme olayının bir kuralı olarak görüyoruz.

**2. Kalınlık-incelik durumunda benzeşme (singarmonim)**

Yukarıda belirtildiği gibi, her sesin kendisine has bir boğumlanma biçimi vardır. Boğumlanma, sese has olan çeşitli durumları, bu bağlamda, kalınlık ve incelik durumlarını da içine alır.

Eğer kelimenin birinci hecesi kalın veya ince olarak söylenirse, biz kurulan boğumlanmayı bütünüyle bozmuyoruz. Onu kısmen değiştirip, kelimenin kalan hecelerini de kalın veya ince olarak telaffuz ediyoruz. Kalın kelimelere kalın söylenişli, ince kelimelere ince söylenişli ekler ekliyoruz. Sonuçta, kelimeyi söylemek için sarf edilen enerji ve zamanın miktarı azalıyor, konuşma süreci hafifliyor. Böylece, kalınlık-incelikte benzeşme (singarmonizm) meydana geliyor.

Edebî yadigârlardan göründüğü kadarıyla, eski Türk dilinde ve yine eski edebî dilimizde büyük ünlü uyumu güçlü olmamış, o devirde bu durumdan kaçınışa sıkça rastlanmıştır. Meselâ:

Kazadin tidå duska bår kön afet.

(Utız İmeni)

Bu bala xesretå tüktå,

Kara saçlarım başımdin.

(A. Kandalıy).

Bu örneklerde, büyük ünlü uyumu kuralına uymama durumunu, kalın söylenişli kelimelere ince söylenişli eklerin eklenmesini görüyoruz. Milli edebî dilimizin şekillendiği dönemde büyük ünlü uyumu güçlenir ve dilimizi geliştiren, güzelleştiren önemli faktörlerden biri olur. Büyük ünlü uyumu kuralının edebî dilimizde tuttuğu yeri belirten G. Alparov: "*Dilimizin asıl tabiatından biri, seslerin yan yana dizilip, kelimeler teşkil ettiği çağda, bunların hep kalınlık, incelikte birbirlerine uygun olarak söylenmeleridir*[39]" diyor.

Bilindiği gibi, kalın ve ince söylenişli kök halindeki kelimelerin birleşmesi sonucunda meydana gelen *Gölbanu, könbatış, subüler, aktirek* gibi birleşik kelimeler büyük ünlü uyumu kuralına uymazlar. Bu gibi kelimelerin büyük ünlü uyumu kuralına uymamalarına değinen G. Alparov: "*bilbaw, aktirek, Gölbanu... gibi kelimelerimize biz uyum bakımından bil+baw, ak+tirek, Göl+Banu... gibi farklı kelimelere baktığımız gibi bakmak zorundayız. Dil, söylenişi bakımından, bir kelime olarak kabul etmiyor. Bunlar dil için sin bar* (sen git*), me al* (işte al), *tör åşle* (sıkı çalış) *gibi yapılar ile aynıdır*[40]" diyor. Fakat, bilginin bu ifadesi uygun değildir. Çünkü dil bilimine göre birleşik kelimeler, dilimizdeki diğer kelimeler gibi bir bütün teşkil ederler, bir vurgu altında söylenirler. Bundan dolayı bunları ikiye ayırmak, dilin özelliklerine aykırıdır.

Kalın ve ince söylenişli kelimelerin birleşmesinden meydana gelen kelimelerin büyük ünlü uyumu kanununa uymamalarını L. Celey, bu kuralın mutlak kanun olmaması ve bu kuralın eskiden ve bugün de bozulmaya doğru gitmesiyle açıklamaktadır. L. Celey, bu konuyla ilgili olarak: "*Genellikle büyük ünlü uyumu kuralının mutlak kanun olup hiç bozulmayan, aşınmayan hatta ebedî kanun olduğu yönünde bir anlayış var. Bu sabit, tek taraflı, dil biliminde süre gelen bir dogmatik görüştür*[41]" diyor. L. Celey, bu görüşünü ispatlamak için Bulgar Hanlığı zamanında yazılan belgelerdeki *Tuybike, İşbulat, Bikbulat, Tukbirdå, İltaban, İdålbastı, İtkostı, İlçıgıl, İdeşbay* gibi kişi isimlerini, (...) *Cüketaw, Taşbilge* gibi şehir isimlerini örnek veriyor.

Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumunun bozulduğu yönündeki görüşü tenkit eden R. F. Şakirova: "*Bazıları ünlü uyumu bugün Türk lehçelerine has bir durum değildir, büyük ünlü uyumu*

[39] G. Alparov, **age.,** s. 25.
[40] G. Alparov, **age.,** s. 27.
[41] L. Celey, **Tatar Tålånåñ Orfoepik Nigåzlerå,** Kazan 1953, s. 58.

*kuralı giderek bozuluyor, uyumsuz kelimeler de çoğalıyor, diyorlar. Fakat, bu tam olarak doğru değildir. Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumuna uymayan alıntı kelimelerin artması veya bazı durumlarda kimi Türkçe kelimelerin (bilbaw* "kemer", *könyak* "güney", *tönyak* "kuzey" *vb.) uyuma girmemesi, Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumu kuralı yoktur sonucunu çıkarmaz. Tatar Türkçesindeki kelimelerin çoğunluğu büyük ünlü uyumu kuralına uymaktadır*[42]" diyor.

Biri kalın, diğeri ince söylenişli kök durumundaki kelimelerin birleşmesinden meydana gelen kelimelerin büyük ünlü uyumu kuralına uymamaları en az çaba yasası açısından bakıldığında doğal bir durumdur. Biz daha önce, en az çaba yasasının devamlı dili ilerlemeye, gelişmeye, olgunlaşmaya götüren bir faktör olduğunu belirtmiştik. Şayet biz yukarıda örnek olarak verilen *könbatış, subüler, aktirek* birleşik kelimelerini, büyük ünlü uyumuna uygun olarak *könbåtåş, subular, aktıyrak* şeklinde söylersek, dilimiz gayet sevimsizleşir, kelimelerin anlamları da değişirdi. Ayrıca, bu durum en az çaba yasasına da karşıdır. Bundan dolayı, bu kelimelerde büyük ünlü uyumu kuralının dikkate alınmaması gerekir.

Tatarlar arasında *Xekimcan, Möxemmetxan, Kelimulla* gibi büyük ünlü uyumu kuralının dışında kalan kişi isimleri çoktur. Bu isimler *Xekim+can, Möxemmet+xan, Kelim+ulla* şeklinde olan kalın ve ince söylenişli unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu gibi isimlerin de büyük ünlü uyumu kuralına uymamaları, bunların asıl anlamlarını değiştirmeden korumaları sonucunda meydana gelen bir durumdur.

Eğer birleşen kelimelerdeki unsurların kalınlık-incelikte benzeşmeleri, kelimenin leksik anlamını değiştirmese, kalın ve ince söylenişli kelimelerin birleşmesinden meydana gelen kelimeler de büyük ünlü uyumu kuralına uyarlar. Meselâ, H. Taktaş'ın "Mokamay" şiirindeki

Mångėn sayın cirnåñ maturlıgın,

Yaktılıgın kübrek küreldåm...

E sin månelmedåñ,

Kaldıñ,

Yugaldıñ...

mısraları örnek verebiliriz. Bu mısralardaki *küreldåm* (görebildim), *månelmedåñ* (çıkamadın) kelimeleri *küre aldım, måne almadıñ* şeklinde kullanılan kalın ve ince söylenişli unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu örneklerde kalın unsurlar değiştirilmiştir, büyük ünlü uyumu kuralı temelinde onlar ince unsurlara benzetilmişlerdir. Fakat bu değişim, kelimelerin leksik anlamlarına zarar vermemiştir.

Kalın ve ince söylenişli kelimelerin birleşmeleri sonucunda meydana gelen yapılarda, büyük ünlü uyumunun etkisini açıklarken, sıklıkla kullanılan *bügån* (bugün) kelimesinin meydana geliş şekli de dikkate değerdir.

Bu kelime kalın söylenişli "bu" zamirinin ince söylenişli "kön" kelimesi ile birleşmesi sonucunda meydana gelmiştir. Birleşme sürecinde bu kelime iki kez benzeşmeye uğramıştır. İlkin, iki ünlü arasında kalan tonsuz "k", tonlu karşılığı olan "g"ye değişmiştir. İkinci olarak büyük ünlü uyumu kuralı esasınca kalın söylenişli "bu" zamiri inceltilir ve *bügån* kelimesi ortaya çıkar. Öz anlamına zarar gelmediği için *bügån* kelimesi büyük ünlü uyumu kuralına uyar.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu örnekte biz Tatar Türkçesinde dikkate alınmayan bir durum ile; kelimelerin kalınlık-incelikte benzeşmelerinin gerileyici benzeşme eğilimi yönünde

[42] R. F. Şakirova, **age.,** s. 77.

olmasıyla karşılaşıyoruz. Bu örnekte, sonra gelen ince söylenişli "kön" kelimesi, kalın söylenişli "bu" zamirini kendisine benzetmiş, onu inceltmiştir.

Türk lehçelerine has olan büyük ünlü uyumu kuralı, konuşmaya etkin olarak katılan ses organlarının enerjileri ile bağlantılıdır.

Yukarıda gösterildiği kadarıyla, boğumlanmada sesin çeşitli durumları bir araya gelmiştir. Sesteki her durum, bu bağlamda, kalınlık-incelik durumları da konuşmaya etkin olarak katılan organların gerekli konumlarını almaları ve gerektiği gibi hareket etmeleri sonucunda meydana gelir. Bir heceden ikinci heceye geçerken, ses kendi kalınlığını ve inceliğini saklar. Bu, tabi kalınlık ve incelik konumunu gerçekleştiren organların, hareket kanunu temelinde kendilerinin önceki konumlarını, önceki hareketlerini koruduklarını gösterir. Demek ki, seslerin kalınlık-incelik bakımından benzeşmeleri yani büyük ünlü uyumu kuralı, konuşma sürecinde etkin olarak görev alan organların hareketleri sayesinde meydana gelen bir durumdur.

Tatar dil biliminde bu görüşü ilk kez G. Alparov zikretti. O, büyük ünlü uyumu kuralını şöyle tanımlıyor: "*Kelimelerin kalınlık, incelikleri bir kelimeyi söylerken dil ne şekilde durursa, kelimeyi söyleyip bitirene kadar, bu durumunu değiştirmeden korumasından, tembelliğinden gelir*[43]".

G. Alparov'un bu görüşü, bilim âleminde şiddetli tenkitlere uğradı. Bilginlerimiz tarafından yapılan bu tenkidin önemini ortaya koymak için, büyük ünlü uyumuyla ilgili olarak daha önce yapılan tanımı ikiye ayırıp bakmak gerekir.

Tanımın ilk bölümünde büyük ünlü uyumu durumunun dilin kelimeyi söyleyip bitirene kadar, kendi duruşunu değiştirmeksizin koruması sonucunda meydana geldiği gösteriliyor.

Bu görüşteki isabetsizlik, ilk bakışta göze çarpıyor. Yukarıda gösterildiği gibi, farklı sesler meydana gelsin diye, onlara has olan boğumlanma durumu oluşturulmalıdır ve dil bunun için, çeşitli hareketler yapmak, çeşitli şekillere girmek, konuşmada pasif olan organlara göre çeşitli konumlar almak zorundadır. Eğer, dil kendi konumunu değiştirmiyorsa, diğer sesler de, yine kelimeler de ortaya çıkmaz ve kelimelerin mevcut özellikleri hakkında konuşmanın bir önemi de kalmaz.

Tanımın ikinci bölümündeki gayet oynak, pek elastiki olan dille ilgili "tembellik" ifadesini kullanma, belli bilginlerimizin hoşuna gitmedi. Tanımın ikinci bölümü de şiddetle eleştirildi. Fakat, meselenin aslı iyice araştırılırsa, bu tenkidin yersiz olduğu, devrime kadar ve devrimin ilk yıllarında Tatar Türkçesinde fizik terimlerinin eksikliği dolayısıyla ortaya çıkan bir anlaşmazlık olduğu ortaya çıkar.

Tatar Türkçesiyle Fizik dersi için ilk basılan kitap 1913 yılında Abdullah Şönası tarafından kaleme alınmıştır. Bu devirde Tatar Türkçesiyle fizik terimleri pek bulunmadığı için, adı geçen ders kitabındaki terimler için çoğunlukla Arapça kelimeler kullanılmıştır. Meselâ, Abdullah Şönasi'nin devrimden önce basılan fizik kitabında biz aşağıdaki ifadeleri okuyoruz: *"Cisåmnernåñ tagın da bik gomumi bår xassaları bar: Cisåm üzånåñ tik toruvın yeki xereketån saklarga tırışa. Sökünetten xereketke, xereketten sökünetke küçårge karışa. Bu xassaga gatalet inertsiye diler. (...) Cisåmlernåñ bu revåşçe tik toruçılıkların yexut xereketlerån saklarga tırışuları gomumi bår xassaları bulıp, båz kitapnıñ baş tarafında bu xassaga gatalet inertsiye digen idåk"* (Cisimlerin pek genel bir özelliği daha var: Cisim, kendisinin hareketsiz kalmasına veya hareketini korumaya çalışır. Durgunluktan harekete, hareketten durgunluğa geçmeye karşı direnir. Bu özelliğe, tembellik, atalet diyorlar. (...) Cisimlerin bu şekilde hareketsiz kalmaları veya hareketlerini

[43] G. Alparov, **age.,** s. 25.

korumaya çalışmaları genel bir özellikleri olup, biz kitabın baş tarafında bu özelliğe atalet, tembellik demiştik) diye, yazıyor.

Buradan göründüğü kadarıyla, Abdullah Şönasi'nin fizik derslerinde hareketsizlik durumu "atalet, 'tembellik'" kelimesiyle ifade ediliyor.

Böylece, G. Alparov "dil tembelliği" ifadesini icat etmemiştir, devrimin ilk yıllarında okullarımızda kullanılan fizik kitaplarındaki Arapça "atalet" kelimesini Tatar Türkçesine tercüme edip "tembellik" kelimesini hareketsizlik anlamında kullanmıştır. Bunun için, bilginimizi suçlamak doğru değildir. Bu durumda bilgin, kendisinin fizik ilmi ile ilgilendiğini, Tatar Türkçesiyle yazılan ilk fizik kitabını iyi bildiğini göstermiş oluyor.

**3. Gerileyici benzeşme**

Bu tür benzeşme de dilimizde oldukça yaygındır.

Dildeki durumları gözlemleyerek, gerileyici benzeşmeyi; önce gelen sesin sonra gelen sese benzemesi, diye tanımlamak mümkündür. Meselâ, *könbatış* (batı), *tönboyık* (beyaz nilüfer, su zambağı), *unbår* (on bir), *unbiş* (on beş) kelimelerine bakalım. Bu kelimelerde önce gelen "n" sesi, sonra gelen çift dudak "b" ünsüzüne benzeyerek çift dudak "m" ünsüzüne dönüşmüştür. Bu kelimeler konuşmada *"kömbatış, tömboyık, umbår, umbiş"* şeklinde söylenirler.

En az çaba yasasının yansıması olan bu sürecin gelişimini aşağıdaki şekilde göz önüne getirmek mümkündür.

Yukarıda gösterildiği gibi her ses kendi boğumlanma değerlerinin sayısı ve niteliği ile diğer seslerden ayrılır. Meselâ, dil ucu ünsüzü olan "n" ünsüzünün boğumlanmasındaki durum, çift dudak "b" ünsüzünün boğumlanmasındaki durumdan farklıdır. "m" ve "b" ünsüzlerinin boğumlanmalarına gelirsek, aksine, bunlar birbirine pek yakındır ve ortak özellikleri fazladır. Bu yüzden, konuşma esnasında "n" sesinden "m" sesine geçiş, "n" sesinden "b" sesine geçişe göre daha kolay olup, bu geçişte meydana gelen boğumlanmanın değişmesi "n" sesinden "b"ye geçişteki değişmeden daha küçüktür. Bundan dolayı konuşan kişi, kendisi de farkında olmadan "n" sesinin yerine "m" sesini koyar. Bu geçişte boğumlanmanın değişmesi "n" sesinden "b" sesine geçişteki gibi çok daha eksik olur, geçiş için sarf edilen enerji ve zamanın miktarı, iş de eşit derecede azalır, konuşma süreci de hafifler.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu gibi kelimelerde "n" ünsüzünün "m" ile değişmesi yazıda gösterilmez, yazım kuralları ile pekiştirilmez. Bu durum da, yukarıda belirtilen, birleşen unsurların leksik anlamlarının değiştirilmeden korunmasının göz önünde tutulmasından kaynaklanmaktadır.

Dilimizde sıkça rastlanan: *Min kaytam* "ben dönüyorum", *sin kilesåñ* "sen geliyorsun", *min havaga çıgam* "ben hava almaya çıkıyorum", *sin xat yaz* "sen mektup yaz", *min Galige baram* "ben Ali'ye gidiyorum", *sin Gereynå kür* "sen Gerey'i gör" yapılarını ele alalım. Biz bu cümleleri söylerken *miñ kaytam, siñ kilesåñ, miñ havaga çıgam, siñ xat yaz, miñ Galige baram, siñ Gereynå kür* şeklinde ifade ediyoruz.

Bu örneklerde de gerileyici benzeşmeyle karşılaşıyoruz. Örneklerdeki "min" ve "sin" zamirlerinin sonundaki "n" ünsüzünün boğumlanması cümledeki ikinci unsurların başında bulunan "q, k, h. x, i, g" ünsüzlerinin boğumlanmalarından farklıdır. Bundan dolayı "n" ünsüzünden "q, k, h. x, i, g" seslerine geçiş, konuşan kişinin daha fazla enerji ve zaman harcamasını gerektirmektedir.

Konuşan kişi, kendisi de farkında olmadan, en az çaba yasası temelinde boğumlanma yapısı bakımından, yukarıda gösterilen seslere yakın olan "ñ" ünsüzünü söyler. Sonuçta konuşmak için sarf edilen enerji ve zamanın miktarı, hareket azalır, konuşma hafifler.

Küçük dil ünsüzü "g"den önce gelen "l" ünsüzünün "ñ" ile değişmesi de yine gerileyici benzeşme olup çeşitli ağızlarda görülür. Meselâ, L. Celey "Taw yagı" (Dağ tarafı) ağzında *yalgız* "yalnız", *yalgan* "yalan" kelimelerinin *yañgız, yañgal* şeklinde kullanıldığını gösteriyor[44].

Gerileyici benzeşme olayı tam ve yarım benzeşme şeklinde olabilir. Meselâ, *töz* "dik, doğru", *küz* "göz", *toz* "tuz" kelimelerine -sız/-såz ekini eklesek, bu kelimelerin sonundaki "z" sesi tam olarak kendisinden sonra gelen "s" ünsüzüne benzer, onunla yer değiştirir. Yukarıdaki kelimeleri *tössåz, küssåz, tossız* şeklinde söyleriz.

*Könbatış, tönboyık, unbiş* kelimeleri söylenişte *kömbatış, tömboyık, umbiş* şekillerini alırlar. Bu örneklerdeki "n" sesi kendisinden sonra gelen "b" sesine benzer. Fakat, benzeşme yarım olur, çünkü "n" sesi "b" sesi ile değişmez, "m" ile değişir.

Buraya kadar iki kelime arasında çeşitli ilişkiler sonucunda meydana gelen gerileyici benzeşme ele alındı. Konuşma sürecinde gerileyici benzeşme olayı, farklı kelimeler arasında da görülür. Meselâ, *tenkıyt* (tenkit), *könküråş* (geçim) kelimelerine bakalım. Bu kelimelerdeki "n" sesi kendisinden sonra gelen "k" sesine benzemiş, boğumlanması bakımından "k" ünsüzüne daha yakın olan "ñ" ile değişmiştir. Konuşma esnasında, bu kelimeleri *teñkıyt, köñküråş* şeklinde söylüyoruz.

**4. Fonetik dağılımda benzeşme**

Dil biliminde benzeşme olayını ilerleyici ve gerileyici benzeşme olarak ele almak gelenek olmuştur. Fakat, Tatar halkının edebî dilinde *"ilerleyici"* ve *"gerileyici"* olmayan farklı bir benzeşme daha vardır. Meselâ, *ak, tåk* "dik", *küp* "çok" kelimelerini ele alalım. Eğer bu kelimelerin sonuna ünlü sesler gelirse ak-agı, tåk-tågü, küp-kübå şekilleri ortaya çıkar. Bu kelimelerdeki "q, k, p" tonsuzları, kendilerini çevreleyen tonlulara (ünlüler tonlu kabul edilir) benzeşir ve tonlu karşılıklarına dönüşürler. Fakat bu benzeşme "ilerleyici" ve "gerileyici" değildir. Çünkü bu örneklerdeki benzeştirici sesler, benzeşen seslerin hem önünde hem de ardında yer almaktadırlar. Bu yüzden, bu benzeşmeyi dilimizdeki dördüncü tür benzeşme olarak kabul edip "fonetik dağılımda benzeşme" adını veriyoruz.

Şunu da söylemek gerekir ki, edebî dilimizde yaygın olmasına rağmen, bu benzeşme türü bilimsel çalışmalarda henüz daha yerini almamış, bilginlerimiz tarafından incelenmemiştir.

Fonetik dağılımda benzeşme olayı "q, k, p" tonsuzlarının bir ünlü ve "r" ünsüzüyle başlayan kelimeler ve ekler arasına girdiklerinde de görülür. Meselâ, *ak reşetke* "ak kafes", *bik riza* "pek razı", *küp rexmet* "çok teşekkür" ifadeleri konuşmada *ag reşetke, big riza, küb rexmet* şeklinde söylenirler.

Yukarıdaki örneklerde "r" ünsüzünün ünlüler ile boğumlanma yakınlığı görülüyor.

Edebî yadigârlara bakıldığında, eski Türk dilinde, eski edebî dilimizde bu benzeşme olayına rastlanmıyor.

Fonetik dağılımda benzeşme olayı, şimdiki dilimizde çeşitli örneklerde kendisini gösteriyor. Meselâ, *işåk aldı* "kapı önü" yapısını ele alalım.

1955 yılında basılan "Rusça-Tatarça Süzlåk"te birçok anlamda kullanılan *dvor* "saray" kelimesinin bir anlamı da "kapı önü"dür. 1966'da basılan "Tatarça-Rusça Süzlåk"te *"işåk aldı"* birleşik kelime olarak veriliyor. Son yıllarda çıkan sözlüklerde, meselâ "Tatar Tålånåñ Añlatmalı Süzlågå"nde bu birleşik kelime, tek kelime olarak (işågaldı) verilmiştir.

[44] L. Celey, **Tatar Dialektologiyeså,** Kazan 1947, s. 55.

Bizim için bu örneğin önemi şundan ibarettir: Birleşik yapıdaki *işåk* ve *aldı* kelimeleri birleştikten sonra, iki ünlü arasında kalan tonsuz "k" ünsüzü, tonlu karşılığı "g"ye dönüşerek *işågaldı* şekline girmiştir. Böylece, bu örnekte fonetik dağılımda benzeşmenin edebî dilimizin gelişmesinde önemli rol oynayan bir unsur olduğunu görüyoruz.

Şunu da söylemek gerekir ki, bu benzeşme olayında yer alan tonsuzlar yalnız üç tanedir.

Bilimsel açıdan bakıldığında yalnız "q, k, p" seslerinin bu benzeşmeye uğraması dikkat çekicidir. Bu olayın sebebini inceleyip ele alsaydık, dilimizin ince sırlarını çözme yolunda önemli bir adım atmış olurduk.

**KAYNAKÇA**

ALPAROV G., **Şekli Nigåzde Tatar Grammatikası,** Kazan 1926.

BAYÇURA U. Ş., **Zvukovoy Stroy Tatarskogo Yazıka,** Kazan 1959, 1. Bölüm.

BAYÇURA U. Ş., **Zvukovoy Stroy Tatarskogo Yazıka,** Kazan 1961, II. Bölüm.

BOGORODİTSKİY B. A., **Vvedeniye ve Tatarskoye Yazıkoznaniye,** Kazan 1958.

BUDAGOV R. A., **Problemı Razvitiya Yazıka,** Moskva-Leningrad., 1965.

CELEY L., **Tatar Dialektologiyeså,** Kazan 1947.

CELEY L., **Tatar Tålånåñ Orfoepik Nigåzlerå,** Kazan 1953.

CELEY L., **Tatar Tålånåñ Tarixi Fonetikası Buyınça Materiallar,** Kazan 1954.

GANİYEV F. A., **Suffiksalnoye Slovoobrazovaniye v Sovremennom Tatarskom Yezıke,** Kazan 1974.

GAZİZOV R. S., **Sopostavitelnaya Grammatika Tatarskogo i Ruskogo Yazıkov,** Kazan 1959.

KODUKOV V. İ., **Vvedeniye v Yazıkoznaniye,** Moskva 1979.

NASIYRİ K., **Enmuzec,** Kazan 1975.

NASIYRİ K., **Ülenlåk ve Çeçeklåk,** Kazan 1894.

STEPANOV Y., **Osnovı Obşçego Yazıkoznaniye,** Moskva 1975.

TUMAŞEVA D. G., **Xezårgå Tatar Edebi Tålå,** Kazan 1978.

VELİDİ C., **Tatar Tålå Gramatikası,** Kazan 1919.

VELİULLİNA Z. M. vd., **Xezårgå Tatar Edebi Tålå Morfologiyeså,** 1972.

XAKOV V. İ., **Tatar Milli Edebi Tålånåñ Barlıkka Kilüvå Hem Üsåşå,** Kazan 1972.

XANGİLDİN V. İ., **Tatar Tålå Grammatikası,** Kazan 1959.

YAFAROV L., **Tatar Tålå Üsåşte,** Kazan 1966.

ZEKİYEV M. Z., **Tugan Tål Üsåşå,** Kazan 1967.

ZVERGİNTSEV V. A., **Vnutreniye Zakonı Razvitiye Yazıka,** Moskva 1954.